# KERESZTÉNY MAGVETŐ

L. évfolyam. Szeptember—Október. 5. füzet.

## Ferencz József.

Egyházunknak ünnepe van. Ünnepét üli püspöke nyolcvan éves születésének. Jelentős mozzanat még e minden érdeklődést lefoglaló förgeteges világháborúban is. Nyolcvan év nagy idő, csak isten kiválasztottainak jut részül. Olyan nyolcvan év, melyből 60 a köz önzetlen és sikeres szolgálatában telik el, méltó rá, hogy személyét tisztelettel és nagyrabecsüléssel üdvözöljük.

Az a kor, melyben 60 évvel ezelőtt a 20 éves ifjú a fórum nyilvánosságára lép, sok tekintetben hasonló a maihoz. A nemzet sok dicsőséggel és annyi szenvedéssel tele szabadságharca lezajlott. A közélet sok mezeje parlagon hever. A nemzet legjobbjai elhulltanak a hosszú harc alatt.

Amint a költő mondja:

Ime egy szép tavasz kiesett az évből,
Egy nemzedék halt ki az emberiségből.

Mennyi megkezdett és félbe maradt gondolat, mennyi nemes érzés, mennyi magasztos eszme halt meg kihült szivükben. Épen, mint ma. De mégis egy nagy különbség az akkor és a ma között. Akkor sötét és sivár volt a jelen, kilátástalan és borus a jövendő. Ma szivünket tépi a fájdalom annyi érték pusztulásán, annyi drága élet elmulásán. De lelkünk gazdagabb a nemzeti erő tudatával, a jövendő remélt fölragyogásával, egy szebb és dicsőbb történelmi jövőnek tudatára jött nemzet minden vágyával és aspirációjával.

A 20 éves Ferencz József abban a borus, abban a sötét és kétségbeejtő időben lép a köztérre mint kolozsvári lelkész. És a a lelkeket mindjárt az első fellépésével meghódítja. A templom akkor is a vígasztalás, a lelki erőgyűjtés megszentelt helye volt. A közönség akkor is úgy tódult a templomokba, mint ma. És az ifjú szónok akkor alapozta meg pályája jövendő emelkedését, nem mesterséges kortes eszközökkel, hanem a szó varázsával és hatalmával. Aki a protestáns magyar egyházi szónoklás történelmével foglalkozik, az Ferencz József nevével kapcsolatban annak rene-

szánszát fogja szükségképpen megállapítani. Az eddigi patetikus, mennydőrgéses előadás zordságát a szívhez szóló közvetlen hang, szinte a mai értelemben vett konferansz bensősége és közvetlensége jellemzi.

És amiként napjaink fiatal nemzedékére a munkások megritkult sorai miatt kettős feladat és megsokszorozott munka vár, úgy Ferencz József fiatal éveiben is. Nemcsak az egyház első eklézsiájának előbb második, majd első papja, hanem tanár is, aki a szükséghez képest most a szószéken, majd a tanári kathedrán szórja elméje sugarait, lelke virágait.

Nem e rövid megemlékezés feladata, hogy e hosszú élet lankadatlan munkájával elért sikereit méltassuk. Csak egy-két vonást akarunk megrögzíteni, amelyek egy szép pályafutás képének megrajzolásánál feltünnek.

A 20 éves fiatalemberre kettős munka várt papi és tanári kathedráján. És ő a közvárakozásnak nemcsak megfelelt emberül, hanem mindkét állomásának fényt és dicsőséget szerzett. Szószéki szolgálatának melege ma is — habár kora miatt ritkán — melegíti a lelkeket. Tanári hivatását meg abban a régi protestáns értelemben fogta fel, hogy az nem szünt meg a kathedráról való lelépéssel, hanem nevelői munkája éppen ott kezdődött, ahol tanár és tanítvány a tanterem feszélyező levegőjétől szabadulva, őszintén, mint öregebb és fiatalabb egymásra találnak. Ő nemcsak tradálta a tudományt, hanem írta is tankönyveit. És e tekintetben Kátéja, Kis Tükre és Hittana igen jól átgondolt, mérsékelten haladó, a történelmi fejlődés szitáján kihullott vagy megmaradt felfogásokat a haladó korszellem fényénél magyarázó könyvek. Tudatában vagyunk annak, hogy ezzel kényes pontot érintettünk. Kicsiny egyházunkban ma is vannak különböző vélemények és felfogások dogmai kérdésekben; a konzervatizmus és liberalizmus ma is ütköznek alkalom adtán. Ám mi a liberalizmust nem abban látjuk, hogy minden hagyományt máról-holnapra elvessünk. Ferencz József kátéját csak az fogja helyesen értékelni, aki annak tételeit a történelmi evolució áradatába helyezve, a fejlődés szempontjából vizsgálja és birálja. És ferde és igazságtalan világításba helyezi az, aki az angol és amerikai vallásos gondolkodás emlőin növekedve a ma, sőt a holnap mértékét alkalmazza rá. Ezek után már bízvást megállapíthatjuk, hogy e hipermodern teologia szélsőséges irányzataitól sokszor inkább elkábított, mint megvilágított fiatalabb nemzedékke

szemben ma a dogma tekintetében ő egy okos és mérsékelten haladó konzervativizmus képviselője.

De ne foglalkozzunk részletesebben e kérdéssel. Kiváló érdeme, ami ma nem hangzik eléggé rokonszenvesen, hogy az angol és az amerikai unitáriusokkal való érintkezést nemcsak kezdeményezte, hanem elevenebbé, élénkebbé tette. Ennek a viszonynak nemzetközi áldásos vonatkozásai kétségen felül állanak. Az utolsó félszázad magyar történelmének nem egy mozzanata bizonyítja ezt. Más kérdés azonban az, hogy vajjon ez az angol-amerikai barátkozás nem rejt-e magában az egyházra nézve minden előnye mellett bizonyos egyoldalúságot, bizonyos nem épen kivánatos olyan tendenciákat, melyek itt-ott ellentmondás mellett ugyan, de úgy nyílvánulnak, hogy az eredő forrás tudata nem elég erős és nem általános. Az utóbbi évek belátása — mikor a figyelem a német protestáns egyetemek felé fordult — e tekintetben fordulatot jelent s okunk van hinni, hogy ez jó hatással lesz a hazai egyházi irodalom fejlődésére.

Mikor Ferencz Józsefet egy hiján 40 esztendővel ezelőtt az unitárius egyház bizalma a püspökségre hívta, az egyházkormányzás terén elég teher és teendő várt reá. Krizát, a költőt, a múzsák édesebb csókkal csalogatták, mint az adminisztráció kicsinyes ügyes-bajos dolgai.

Bármilyen kicsiny az egyház, gondjai-bajai épen elég nagyok s szegénysége miatt még sulyosabbak. A kormányzásnak egy régi tradicionális gépezetét vette át, amely recsegett-ropogott a régiségtől, amelyet csak a kegyelet tartott életben. A mind nehezebbé váló feladatokat, a korszellemtől az egyházkormányzással szemben támasztott mind nagyobb igényeket csak üggyel-bajjal tudta kielégíteni. A gépezetnek ezt a rozzantságát a személyes élettel, az egyéni erővel kell pótolni. És Ferencz József teljes mértékben odaajánlotta személyisége legjavát a nehéz, de épen nem mutatós hivatásnak.

Az egyháztörténelem hivatása lesz megállapítani azt a mindenesetre igen jelentős részt, mely megilleti őt az egyházi adminisztráció nehézkes és hatni csak erkölcsi úton tudó gépezetének a modern idők kívánalmai szerint való átalakítási munkájában.

A tizenkét lustrum történelmi távlatán végigjártatva tekintetünket, igen sok örvendetes jelenség ötlik szemünkbe. Az utolsó 40—50 év a nemzeti élet történetében is az anyagi erőgyűjtés, a

kulturális és tudományos élet fellendülésének, a nemzeti szellem megerősödésének virágkora. Így az egyház életében is. Egyházközségeink számban és vagyoni erőben gyarapodtak. A vallásos élet éberebbé és tudatosabbá lett. Kulturális intézeteink a lassu, de fokozatos fejlődés útján vannak. Mindez a magyar állam erkölcsi és anyagi támogatásával. Ennek a minden irányu fejlődésnek jelentékeny része a nemzeti közállapotok konszolidált kialakulásának párhúzamos velejárója. Elfogultság volna mindezt az egyház kebelében Ferencz József érdeméűl betudni. De viszont igazságtalanság volna el nem ismerni, hogy a korszellem hullámzását, a vezető gondolatok nyomait mindig éles figyelemmel kísérve, ki tudta jelölni az útat, melyen egyházát legjobb belátása és meggyőződése szerint magasztos hivatása felé vezetni igyekezett.

Nem utolsó érdeme, hogy az egyházi irodalmat kezdettől fogva nem csak maga művelte, hanem erkölcsi és anyagi támogatásban is részesítette törekvéseinket. Folyóíratunknak nemcsak megszületésénél állott bölcsőjénél, hanem félszázados multján állandóan figyelemmel kisérte, dolgozataival, jótanácsaival felkereste, ellátta s ma is állandóan érdeklődik sorsa iránt.

Természetes, hogy munkájának jelentős és maradandó hatásu része egyháza tevékenységi körébe esett és ott hagyott nyomokat. Csöndesen építő és áldásosan melegítő tevékenységét a királyi kegy is — ismételten is — észrevette. A körülte munkáló társadalomnak osztatlan elismerését és tiszteletét bírja anélkűl, hogy ostentativ fellépéssel a figyelmet valaha magára kívánta volna fordítani. S úgy érezzük, hogy — ha Ferencz József egyháza a közvélemény részéről valamely megbecsülésben és elismerésben részesül — ebben neki, az ő mindenkitől tisztelt és nagyrabecsült személyének nagy érdeme van. Születésének nyolcvan éves fordulóján tisztelettel üdvözöljük s azt kívánjuk, hogy az isten éveihez adjon még hazafias működéséhez, egyháza bölcs vezetésére hosszu éveket állandó jó egészségben.

Ad multus annos!

# A vallástanítás története.

Irta: **Benczédi Pál.**

(Vége.)

## Vallástanítás a 19. században.

Nem kell, nem is lehet elvitatni egyik kornak sem a maga erényeit s nem akarjuk egyik korszaknak sem az alkotásait tökéletesnek tüntetni fel, mert igaza van Madáchnak, midőn azt mondja: «Csak ember műve csillog és zörög, melynek határa egy arasznyi lét.» Minden a folytonos változás és átalakúlás törvényeinek van alávetve s a haladás törvénye nem túri, hogy az emberi szellemnek bármely alkotása kijegecesedve, örökre megálljon. A 19. századról azonban minden túlzás nélkül el lehet mondani, hogy az eszmény tisztázása körül oly nagy érdeme van, amilyen egy századnak sincsen. E korszakban a pedagógia és ezzel együtt magának a vallástanításnak a kérdése is oly haladást tett, hogy szinte elmondhatni, nem tett nagyobb haladást a már elmúlt 18 század sem. Igen, mert ez a kritikus század, ha nem is mindent, de igen sok előítéletet levetett magáról s nyitott szemmel körülnézve, a múltnak sok tévedéseit meglátta s megtartott és alkotott igen sok hasznos pedagógiai elvet. Ebbe a korszakba esik Herbart pedagógiai működése és a nyomában felsarjadzó pedagógiai irodalom. Ez időszakban tesznek komoly és elhatározó lépéseket az általános népnevelés érdekében, amely ha teljes mértékben elérve nincsen is, de mégis az előbbi századoknál összehasonlíthatlanul nagyobb mértékben meg van közelítve. Naponta irodalmi termények jelennek meg a nevelés problémájáról és a szellemi életnek igen mozgalmas és változatos pontja az, amely a gyermeki lélekről szól. Igy egy cseppet

sem lehet csodálkozni azon, ha Ellen Key a 19. századot a gyermek századának nevezi.

E században hazánkban a nevelés története szempontjából három nevezetesebb korszakot külömböztetünk meg. Első korszak: a második Ratio educationis 1806-ban, második az Organisations Entwurf kora az abszolutisztikus éra alatt, harmadik az alkotmány visszaállítása utáni kor. A két első a protestánsok szabad mozgását nem akarta bántani s a vallástanítás ügyét az egyházakra bízta, de az Entwurf szabályai szerint a protestánsoknak, különösen az unitáriusoknak nagy áldozatot kellett hozniok iskoláik fenntartása érdekében. Az alkotmány visszaállítása óta pedig az állam kötelességének tartja a bevett felekezetek kulturális szükségleteiről gondoskodni s a protestáns felekezeteket is segélyezi. Igy a protestánsok végre-valahára megnyerték többé-kevésbé azt, amit évszázados törvények biztosítottak számára. A vallástanítást pedig az állam az elemi és középfokú iskolákban a felekezetek jogának és kötelességének ismerve el, az egyes felekezetek lelkészei, illetve hitoktatói végzik.

A vallástanítás mostani alakjára nagy befolyással voltak az általános pedagógiai elvek. Ezek alapján nagy befolyást gyakoroltak a vallástanításra Diesterweg Adolf, Kehr, Schumann és Palmer. Felvették a vallástanítás tárgyai közé a még Augustinus által ajánlott, de azóta sokszor elhagyott bibliai történeteket.

*Diesterweg* (1790—1866) az általános pedagógiai elvek szerint igyekszik tanítani a vallást, amelynek legnagyobb nevelői hatást tulajdonít. Rácionális felfogásánál fogva a kátét megunta s ostromol mindent, ami dogmatikus és konfesszionális. Az volt a nézete, hogy a vallást csak a tanító taníthatja és nem a lelkész, mert csak a tanító értheti meg a gyermeki lelket. Ebben annyi igaz, hogy a vallástanításhoz nem elég a teológiai iskolázottság, hanem feltétlenül szükséges a gyermeknek s a gyermeki léleknek ismerete. Az pedig, hogy valaki lelkész, nem zárja ki ezen ismeretekkel való rendelkezést, mert a helyesen felfogott lelkészi munka nevelői munka, a lelkész csak akkor tud megfelelni hívatásának, ha pedagogus is.

A népiskolában csak bibliai történeteket akar a vallás tárgyai közül tanítani s azok közül is csak azokat, amelyek lélektanilag igazak.

Legnagyobb fontosságot tulajdonítanak a legújabb vallástanítás anyagának kialakulásában *Kehr*nek. A népiskolába kerülő gyermeket először érthető elbeszélésekbe burkolt vallás-erkölcsi igazságokkal tanítja, majd meg a bibliai elbeszéléseket veszi fel, de csak azokat, amelyek vonzó családi történeteket tartalmaznak. A bibliai történetek előadásánál a tanítónak a biblia szavaihoz kell alkalmazkodnia. Ezután a bibliai jellemképeket veszi fel. Arra a kifogásra, hogy a biblia a zsidó nép történetét adja elő s így idegen világba vezeti a gyermeket, azzal felel, hogy az istenfogalom a zsidó nép történetében fejlődött ki a legtökéletesebben s az csakis ott tanítható. Éppen úgy, mint a modern jogásznak ismernie kell a római jogot, a művésznek a régi görögök művészetét, a keresztény embernek át kell élnie a fejlődésnek azt a fokát, melyen a bibliai istenfogalom az ótestamentumi felfogástól az evangéliumok fönséges istenfogalmáig átalakul.

Az ótestamentumi történetek tanításának ezen indokolását még Kehr nagy tekintélye után sem lehet aláírni. A jogásznak tényleg ismernie kell a római jogot, a művésznek a régi görögök művészetét, a teologusnak az ótestamentumot, mert ezek nélkül tudása szerfelett fogyatékos. Az egyszerü polgár az ő polgári jogai és kötelességei gyakorlása közben azonban sem nem ér rá a római joggal foglalkozni, sem pedig nem igen tudná, hogy mire jó az. Éppen így vagyunk az ótestamentumi történetekkel is. Az egyes történetek inkább alkalmasabbak a hívők zavarbahozására, mint a keresztény valláshoz vezető út megrövidítésére.

Vallástanítás kérdésével foglalkozik még két kiváló német teológus: Schumann és Palmer. Előbbi az evangelikusok vallástanításának történetét írta meg, utóbbi pedig kátekétikával gazdagította a külömben is dús német irodalmat.

A felsorolt műveken kivül csaknem minden teológus

foglalkozik a vallástanítás kérdésével, akik között a jeles Schleiermachert említjük csak meg. Azonkívül az újabb eszmék hatása alatt igen sok bibliai elbeszélés, bibliai kivonat keletkezett, melyek mind a vallástanítás hatásosabbá tételét szolgálják.

Hazánkban a 19. században szintén lendületet vett a vallástanítás ügye. A század elején tulajdonképpeni kátekétikai mű nem keletkezett, de írtak bibliai történeteket, vagy pedig idegenből fordítottak le. A vallástanítás kérdéséről e században tudományosan először Sinke Vilmos 1848-ban megjelent hittanában értekezik. Ugyancsak «Függelékül» foglalkozik ezzel a kérdéssel Kun Bertalan is 1855-ben megjelent «Egyházi szónoklattaná»-ban. Az első kátekétikát e korban Garda József nagyenyedi tanár írta (1865). Másik ily munka az evangelikus Hörk Józsefnek 1880-ban megjelent kátekétikája. A mű hittanhallgatók számára készült, mely röviden magába foglalja a katekézis történetét, a vallástanítás tárgyát, beosztását és módszerét. A mű a rá vonatkozó teológiai irodalom bő ismeretével és fölhasználásával készült s így igen jól áttekinthető mű és hasznos útmutatója a vallástanítónak. Ami e mű módszertani részéből hiányzik, azt bőven pótolja dr. Kiss Áronnak «A protestáns népiskolai vallástanítás módszertana» címü műve. Ennek csak az a hibája, hogy csak a népiskolai vallástanítással foglalkozik, míg a Hörk műve a középfokú vallástanítással is foglalkozva, teljes kátekétika. Dr. Kiss Áron a népiskolai vallástanítást három fokozatra osztja. Első az előkészítő fok, Isten ismeretére vezetés. Második a bibliai fok. Bibliai elbeszélések, biblia-ismertetés, biblia olvasás. Harmadik a katekizmusi fokozat, negyedik pedig egyháztörténeti fok. A fejlődés rendes menete azt kívánná, hogy a katekizmusi fokozat legyen az utolsó, de a gyakorlati élet szüksége megköveteli ennek a történeti fokkal való fölcserélését, mert nem minden tanuló végzi el az iskolának minden osztályát. Hogy az ily felosztás a történeti fejlődés menetén való erőszak s hogy a rendes menet helyreállítása érdekében minden megteendő, azt a vallás-erkölcsi nevelés nagy ügye sürgősen követeli. Legújabban Imre Lajos

ref. lelkésznek jelent meg e tárgyra vonatkozó műve «Gyermek vallása» címen, mely kisérlet a kátekétika módszertanának valláslélektani megalapozására. E mű foglalkozik a vallás lélektanával, a gyermek-lélektan alapelveivel s hogyha mindenben nem is írhatók alá megállapításai, azon törekvés, hogy tárgyát értékelméletileg igyekszik meghatározni s hogy a vallást az általános pedagógiának igyekszik egyik disciplinájává tenni, föltétlenül elismerést és figyelmet érdemel.

Ezeken a munkákon kivül fontosak azok a tantervek, melyeket a vallástanítás érdekében a hazai egyházi hatóságok készítettek. Az állam az egyházak feladataivá téve a vallástanítás ügyét, az egyházak igyekeznek is ezen feladatnak megfelelni. Az elemi iskolákban rendszerint a lelkészek a hitoktatók, a középiskolák számára már lelkészi minőséggel bíró, erre képzett vallástanárokat alkalmaz a legtöbb egyház.

A középiskolák számára készített, ma érvényben levő tantervek rövid kivonata az alábbiakban található. [35]

A római katholikus egyházban a püspöki 1900. évi januárius hó 29-én tartott közös tanácskozás következő tantervet állapította meg: I. osztály Hit- és erkölcstan (Kátékizmus). II. o. Ószövetségi bibliai történetek. III. o. Uj szövetségi bibliai történetek. IV. Szertartástan. V. Hittan. VI. Erkölcstan. VII. Egyháztörténet. VIII. Apologétika.

A magyarországi ág. hitv. evangélikusok a középiskolákra nézve 1884. évi egyetemes egyházi gyülésén a következő tervet állapították meg:

«Cél: «A Krisztus tanai által fejlesztett Istentudat alapján az ifjat emberi hivatása s kötelességei iránt felvilágosítani s így benne a protestántizmus erejétől áthatott érzületet létesíteni.»

I. Ószövetségi válogatott szakaszok alapján hit- és erkölcstani igazságok fejtegetése. Tíz parancsolat. Egyházi énekek.

[35] Pirchala: A magyarországi középiskolák rendje I. k. 232—233. 252—253. 198—203. 270—271. 269—270.

II. U. a. az ujszövetségi történetek alapján. III. Egyháztörténet. Szimbolumok. IV. Hit- és erkölcstan. V. Ó- és ujszövetségi könyvek ismertetése. VI. Keresztény egyháztörténet ismertetése, különös tekintettel a protestántizmusra. VII. Magyarhoni protestáns egyház története. VIII. Rendszeres hittan és erkölcstan.

Az erdélyi szász evangélikusok pedig következő tanterv szerint tanítják a vallást:

A vallástanítás a többi tárgyakkal való összhangzatban ne csak közvetítse az ismeretek bizonyos mértékét, hanem igyekezzék is az evangélikus kereszténység alapján és szellemében a tanulók vallás-erkölcsi egyénekké nevelését előmozdítani és azokat az evangélikus egyház buzgó tagjaivá nevelni. Ezen tanítás alapelve a vallás-erkölcsi életnek a szentírásra való vonatkozása; e szerint a szentírás az illető tanítás középpontja. A tanítás anyagát szolgáltatják a biblián kivül: káté, bevezetés a bibliai könyvekbe, egyháztörténelem, hit- és erkölcstan, továbbá az erdélyi ág. hitv. ev. egyház alkotmányának fő pontjai. A vallásos nevelés eszközéül felhasználja az iskola a tanulók részvételét a nyilvános istentiszteleten és az úrvacsorában is.

I. osztály: Olvasmányok az ószövetség történeti könyveiből. Jézus élete nyilvános felléptéig. (1. és 2. számu epistolák, bibliai mondások, egyházi ének, előbb tanúltak ismétlése.)

II. osztály: Biblia olvasás. Jézus élete nyilvános fellépésétől kezdve. Áttekintés az ó- és újszövetségi könyvek tartalmán.

III. Egyháztörténet, különös tekintettel a hazai, első sorban saját egyházunk történetére.

IV. Hit- és erkölcstan. Kátékizmus. V. Bevezetés az ó- és újtestámentumi könyvekbe, megfelelő bő olvasmányok kiséretéében.

VI. Egyháztörténet 1648-ig. VII. Egyháztörténet 1648-tól napjainkig. Erkölcstan. VIII. Evangélikus hittan. Egyház alkotmánya.

Reformátusoknál cél az, hogy «a növendék értelmi

műveltségét s erkölcsösségét minden irányban evangéliumi szellem hassa át. A vallásról, kereszténységről, egyházunk intézményeiről bibliai és történeti alapon tisztázott fogalmak önálló birtokába jussanak; szivökben élő hit, munkás szeretet, egyházunk hitelveihez és intézményeihez való törhetetlen hűség gyökerezzék meg.»

I. Szemelvényes bibliából az anyagnak megfelelő szakaszok olvasása; fontosabb és a tanuló által könnyebben elsajátítható részek könyv nélkül. Az ószövetségi patriárkák, Izrael története, tíz parancsolat, prófétai irodalom. II. Ujszövetségi kijelentés Jézusban, az ő életében és tanításaiban. III. Keresztény hittan elemei. Szakramentumok. Szertartások ismertetése. IV. Keresztény erkölcstan elemei. Előkészület a konfirmációra. V. osztály: Keresztény egyháztörténet a reformáció kezdetéig. Bevezetésül az ókori nevezetesebb népek vallásos fogalmainak rövid áttekintése. VI. Keresztény egyház története a reformációtól. VII. Hit- és erkölcstan foglalatja. Szimbolikus könyveink és énekes könyvünk ismertetése. VIII. Magyar protestáns egyház története. Magyar ref. egyház mai szervezete.

A magyarországi unitárius egyházban következő tanterv van érvényben: I. osztály: Ótestamentumi történetek. II. Ujszövetségi történetek. III. Bibliaismertetés. IV. Hit- és erkölcstan. Előkészület a konfirmációra. V. Keresztény egyház története különös tekintettel a protestántizmusra. VI. Unitárius egyház története, alkotmánya. VII. Keresztény erkölcstan. VIII. Unitárius hittan.

Gör. keleti románoknál: I. Ószövetségi bibliai történetek. II. Ujszövetségi bibliai történetek. III. Kátékizmus, hitről, lithurgika. IV. Kátékizmus, Remény és szeretetről. V. és VI. Egyháztörténet. A görög-keleti román egyház alkotmánya. VII. és VIII. Az orthodox egyház dogmatikája és erkölcstana; keresztény hit apológiája.

Gör. keleti szerbeknél pedig ez a tanterv: I. Ótestamentumi elbeszélések. II. Ujtestamentumi elbeszélések. III. Keresztény óhitű káté; hit, remény, szeretet. IV. Lithurgika. V. Gör. keleti egyház dogmatikája. VI. Gör. keleti egyház erkölcstana. VII. Ugyanaz (folytatás). VIII. Gör. keleti egyház története napjainkig.

Mozgalmas korunk tehát a vallástanítás ügyében is meglehetős tevékenységet fejt ki. A felekezetek nemes versenyre kelnek egymással, hogy minél behatóbban megismertessék a növendékekkel az egyházi hitelveket s az egyház tanaiban levő nevelői elemet minél mélyebben a tanulók lelkébe véssék. Itten is merülnek fel folyton újabb és újabb kérdések a vallástanítás sikere érdekében, de azért a vallástanítás mai állása sem a közép-, sem pedig az elemi iskolában nem érte el azt a fokot, hogy azt mindenütt megnyugvás fogadhatná.

## A vallástanítás jövője.

Hogy napjainkban óriási a közöny az egyház s az egyháznak minden működése iránt, azt csaknem lehetetlen meg nem látni. A vallástanítás kérdése pedig nem egyszer valóságos vihart támaszt az egyházak buzgó hívei és ellenségei között. Sokan ezeket a viharokat csak efemer jelenségeknek nézik, néha meg pártprogrammál nem tekintik egyébnek és nyugodtan napirendre térnek a kérdés fölött. Az ügy azonban sokkal komolyabb, semhogy ezt oly fölületesen lehetne venni. A jó és helyes vallástanítás oly fontos kérdése az egyháznak és a pedagógiának, mint bármelyik fontos iskolai tárgy és a lelkipásztori működésnek akármelyik ága. A helyes vallástanítás nélkül az egyháznak minden munkája homokra épített vár.

Vizsgáljuk meg azonban azt a kérdést, hogy a vallástanítás ügye csakugyan forrongásnak-e a központja, s ha azt találjuk, hogy igen, keressük ezen forrongásnak okát s igyekezzünk a problémát helyes mederbe terelni.

Hogy a vallástanítás kérdése körül nemcsak múló jelenségű küzdelem folyik, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Európa több országában kisérletet tettek a vallástanításnak az iskolából való kizárására. Így Olaszországban az olasz egység befejezése óta (1870) a vallás a népiskolában fakultátiv, engedélyezett tárgy. Csak azok a gyermekek tanulnak vallást, akiknek szülői azt akarják. Franciaországban pedig 1882-ben a kormány kitiltotta a vallástanítást az iskolából. A vallástanítás kérdése sok bajt okozott a Németbirodalomban is. Hollandiában pedig

az iskola felekezetnélküli. Azokban az új reform-iskolákban pedig, melyek Nyugateurópa országaiban az ujabb időben alakultak, a vallás mint tantárgy nem szerepel. Ezeken kivül aztán halomszámra jelennek meg fontos és kevésbé fontos művek, melyek összehasonlítják a bibliai világfelfogást a mai tudományos felfogással, mások pedig megtámadván a keresztény vallást, azért lesznek ellenségei a vallástanításnak is. Ha még tovább akarjuk figyelni a vallástanításnak hiányait, figyelembe kell vennünk a különben iskolázott emberek nagy részénél a bibliát illető bámulatos nemtörődömséget és tudatlanságot s az egyházias élettől való húzódozást.

Ezek tények, melyek annyira nyilvánvalók, hogy bizonyitásra nem szorulnak. Keressük ezeknek okait. Hogy némely országból a vallástanítást az iskolai tárgyak közül vagy végleg száműzték, vagy pedig csak fakultátiv tárgyakká tették, ennek oka az illető országnak a Vatikánnal való küzdelméből származott s azt a szerencsés körülményt mutatja, hogy az illető ország a maga jogait meg tudta védelmezni az ultramontánizmus illetéktelen beleavatkozása ellen. Ennyit jelent és nem többet. Ez nem jelenti a vallás elleni küzdelmet. Mert az az állam, amely a maga szuverénitását komolyan veszi és van elég ereje is arra, hogy akaratát végrehajtsa, nem fogja megengedni, hogy iskoláiban oly elveket hirdessenek, melyek az államban levő békés felekezetek ellen gyűlöletet szítanak, az ország törvényei ellen (polgári házasság, állami anyakönyvek, vegyes házasságok stb.) folyton agitálnak s az államon kivül levő hatalmi központnak, a római pápának hódolnak. Igy tehát megtaláltuk a vallástanítás elleni küzdelem egyik okát, amely tisztán a római katholikus egyházra vonatkozik. Hogy ez mennyire jogosolt, azt minden liberálisan gondolkozó ember egyformán látja.

Hogy az új reform-iskolákból a vallástanítás hiányzik, s hogy némelyek szeretnék a vallástanítást az iskolákból teljesen kiűzni, annak oka abban van, hogy oly iskolákban, hol több felekezet van, a gyermekek között már az iskolában különbség lesz vallás szerint s esetleg egyikben gyűlölet, megvetés érzése támad a másik iránt, mely

gyűlöletet az orthodoxia kizárólagos keresztény voltára hivatkozó gőgjével embertelenül szórja. Ez is oly komoly ok, hogy ennél komolyabbat elképzelni sem lehet.

A pedagógusok nem egyszer szemére vetik a vallástanításnak, hogy olyan világfelfogást hirdet, amely a multé. A bibliai elbeszélések sorozatán a világot a Ptolemeius felfogásában tanítják, holott már egy másik órán a Kopernikus felfogást kell a tanulónak igaznak ismernie el. Így a gyermeknek a meg nem magyarázás miatt zavarba ejtő gondolatai támadnak, amiből az származik, hogy felnőtt korában igyekszik minél kevesebbet foglalkozni a vallásos kérdésekkel, mert azok ugyis csak zavarba ejtik. Ugyancsak igen gyakran komoly oknak emlegetik a kátéoktatás módszerét, mint a modern didaktikával ellentétes módszert. A modern didaktika mindent megakar értetni, semmit sem akar megemésztetlenül az emberi agyba begyúrni s így lépésről-lépésre vezeti rá az elmét az igazságra. A kátékizmus pedig az egyház megállapított tanait, mint kijelentett igazságokat adja minden analizis nélkül.

Ezek az okok, melyek a vallástanítás körül a harcot előidézték. Az utóbbiak közül vannak olyanok is, melyek a protestántizmusból sem hiányoznak.

Lássuk most, hogy miként kellene a kérdést megoldani? A megoldásnak azt a könnyü módját, hogy a vallást egyszerűen kivegyük az iskolai tárgyak közül, elfogadni nem lehet. Megoldásnak megoldás, de van legalább is annyira rossz, mint a jelen helyzet, sőt még rosszabb, mert nem lehet éppen mindenütt megtalálni a vallástanítást illető kifogásokat. Olyanforma ez a megoldás, mintha a beteg embernek még több sebet ütünk a testébe, hogy előbbi fájdalmait ne érezze.

A vallástanítás problémájának az a helyes megoldása, hogy alkalmazzuk rája az általános pedagógia és didaktika elveit. Legyen tehát a vallástanítás tárgya igaz, azaz a modern tudományos megállapítások alapján nyugvó, ne akarjon már elmúlt világfelfogást mondani újnak. Ne legyen a vallástanítás felekezetieskedő, de nem is lesz, ha az igazságot tanítják, ha az evangélium tiszta forrását megmutatják, ha Jézus magasztos alakját történeti valósá-

gában föltárják) s az ő életet és lelket adó beszédeit s nem a zsinatokon alkotott élettelen dogmákat hirdetik s ha nem sikkasztják el Buddhát és Zoroásztert s a vallásos gondolkozás más nagy alakjait s ha az igazság birtokából más népeket, más felekezeteket nem akarnak kizárni. Az igazság elve megköveteli azt is, hogy a szentírást is úgy olvassuk, úgy magyarázzuk, ahogy azt legjobb tudásunk szerint a tudomány megállapította. Arra nézve pedig, hogy mit mikor tanítsunk, megtanít minket a didáktika. A kátét pedig nem okvetlen kell elvetnünk, csak módszerét kell megváltoztatnunk. Bacon után tudjuk, hogy indukció is van a világon. Bibliai és egyháztörténeti elbeszélésekkel kapcsolatosan nagyon szépen rá lehet vezetni a tanulót a vallási igazságokra, anélkül, hogy azokat az igazságokat a régi módszer szerint élvezhetlen kéregként kellene föltálalnunk. Ha ez a kérdés megvalósítható lesz, akkor nem lesz egyetlen keresztény gondolkozó sem, aki a vallástanítás ellen beszéljen, nem lesz egyetlen Dodel sem, akinek nem akad egyéb foglalkozása, minthogy a biblia és természettudományok között ellenmondásokat keressen. Tudomány és tudomány között ellenmondás nem lehet. A mai teológiai tudomány és a mai természettudomány között ellenmondás nincsen. Amely teológia és természettudomány között ellentmondás van, az ma már nem tudomány, csak volt tudomány, csak történeti érték. A liberális protestántizmus ily alapon megoldhatja a nagy és égető problemát. A nem liberális teológusok még egy ideig megpróbálják a haladás utját állani, még egy ideig kinozni fogják a jobb sorsra érdemes lelkeket, de az igazság után vágyakozó lelkek a szellem legyőzhetetlen ösztönénél fogva lefogják rázni magukról az ócska bilincseket, hogy megtalálhassák a vallás üditő, isteni táplálékát.

Amidőn a vallástanításra vonatkozólag azt mondottuk, hogy az általános neveléstudomány törvényei szerint kell annak is igazodnia, egy cseppet sem kell attól a gondolattól sem idegenkednünk, hogy a vallástanításról is az iskola fenntartói gondoskodjanak. Elvégre azok is keresztény emberek, ha véletlenül nem egyházi emberek

is. Ha az egyház gondoskodik a vallástanításról, az egyháznak is alkalmazkodnia kell az iskola szabályaihoz, a pedagógia követelményeihez. Azonban ez csak elv, de a gyakorlatban mégis sokkal jobb, ha az egyház gondoskodik a vallástanításról.

Herbart óta legtöbben a nevelés célját a vallás-erkölcsi jellem képzésében látják. Alig lehet elképzelni a nevelésnek ennél szebb és magasztosabb célját. James Mill a boldogságot, Herbert Spencer pedig az életrevalóságot nézi nevelési célnak. Hát ezek is lehetnek ideák, de előző a hedonizmusnak, utóbbi pedig az utilitárizmusnak az eszménye. Sokkal fölötte áll ezeknek a Herbart nevelési célja. Most már ezen általánosan elfogadott nevelési célt vajjon meglehetne-e valósítani vallástanítás nélkül? Bizonyára igen. Mert vallást nemcsak a vallásórán lehet tanítani, a vallásos szellemet nemcsak a hittanórán lehet ápolni, hanem többé-kevésbé minden tantárggyal kapcsolatosan. A történelemnek minden sora a vallásos igazságokról teszen tanubizonyságot. Dr. Schneller minden tárgyat s így a vallást is a történeti fejlődéssel kapcsolatosan tanítaná. A nevelés célja Schnellernél az embert személyiséggé nevelni. A személyiség pedig azonos a vallás-erkölcsi jellem fogalmával. A történeti fejlődés különböző fokainak átélése után juthat az ember erre a magaslatra, ahol egészen szabad, mert csak a jó által van meghatározva. Itt már nem lehet a vallás és más tárgyak között ellentétet keresni, mert minden szoros összefüggésben van egymással a történeti fejlődés menetében. Egységes világfelfogás vezeti ebben az embert.

A mostani viszonyok között nem lehet remélni a pedagógiának ilyenforma megváltoztatását a gyakorlatban. Addig is azonban legszentebb kötelessége minden igazán vallásos embernek arról gondoskodni, hogy a vallástanítás anyaga megtisztuljon a mai világfelfogással ellenkező elemektől s hogy a módszerben éppen azokat az eszközöket alkalmazzuk, melyek a legjobbak, hadd legyen mindenki előtt feltárva a vallásos gondolatoknak sokak előtt mélyen elásott kincse. Ily körülmények között senki sem fog a vallástanítás ellen küzdeni, hanem minden hozzá értő ember belátja azt a nagy nevelői elemet, mely a vallást nélkülözhetlenné teszi az iskolai tárgyak között.

# A francia középiskolák szervezete.*)

Irta: **Dr. Kemény Gábor.**

Edmond Rostand, a franciák ma is élő kiváló költője, néhány évvel ezelőtt gyönyörű hymnusban zengte a szárnyak dícséretét s Bleriotra célozván azt mondá:

„Mások sóhajtottak rohanó szárnyakért,
S Te hagytad el suhanva a földet."

Ez az ellentét nemcsak egy érthető sovinizmusnak a kifejezője, hanem a könnyed átlátszó francia szellemnek is hűséges tűkre. Szinte természetesnek találjuk, hogy más nemzetek aggódó, nehézkes, vagy balsikerű kísérletei között a dicsőségre szomjas francia repüli át először a hullámokat. Ezzel csak önmagához volt következetes a francia szellem, mely a történet minden korszakában, a művelődési áramlatok minden fázisában a leghívebb formába tudta önteni a haladásra törekvő elmék gondolatait. A francia nyelv a maga erőteljes és átlátszó formájába olvasztotta évszázadok óta reformátorok eszméit, költők álmait, tudósok számításait s a gallus szellem meleg kohójából a görög forma könnyedségével keltek életre, váltak valóvá a megálmodott álmok, az eszmék, a számítások. Is-

Jegyzet. — Párisi lycèekben és collègeekben való látogatásaimon kívűl a következő művekből merítettem: Plans d' études et programmes d' enseignement dans les lycèes et collèges de garçons; A. Wissemans: Code de l' enseignement secondaire, Paris, 1910; Enquête sur l'enseignement secondaire, I-VI., 1899. Paris; dr. Fináczy Ernő: A francia középiskolák múltja és jelene, Budapest 1890; A Faure: L'individualisme et la reforme de l' enseignement, Paris, 1911.

*) A francia középiskolák szervezetéről és szelleméről c. tanulmányomat még 1913. nyarán Párisban töltött tanulmányi évem befejeztével írtam. A tapasztaltakat híven leszögezni volt célom s a tényeket kísérő ítéleteimen ma már semmit sem változtatok. A világháború folyamatában, ha vesztek is régi értékelések, újak még nem kristályosodtak ki. Ma már egyben-másban az én nézeteim is módosúltak, ámde *a francia szellem helyes megítélésében a régi tévedések sem lehetnek tanúlság nélkül valók.* K. G.

meretes a francia szellem hódító ereje a történetből; ismeretes a francia szellem lebilincselő hatása az irodalomtörténetből; s végül ismeretes, kogy a mai társadalmi, irodalmi, művészeti, pedagógiai élet reform-eszméit legelőször a francia öltözteti a valóság formájába. Ez nem jelenti sem azt, hogy a világ kerekeit mozgató eszmék és érzések mind francia talajban gyökereznének, sem azt, mintha itt csupa tökéletes intézménnyel találkoznánk. A sebbel-lobbal született emberi alkotásokon mindég ott van a gyarlóság bélyege s ez a franciák alkotásaiból sem hiányzik. Azonban nagy érdeme a francia szellemnek, hogy a hullámzó élet legkisebb rezzenése sem marad rajta hatás nélkül. A francia középiskolában is a korszellem uralkodik. S ha e szellem mint később az internátusok jellemzésénél látni fogjuk, nem hatol is be a francia iskola minden zugába, ez csak azt jelenti, hogy egyik-másik francia *nemzeti sajátságot* még a korszellem sem tudja megdönteni.

A francia középiskolákról szóló jegyzeteim anyagát a következőkből merítettem: 1. a francia lycéek organizációját feltüntető nyomtatott tervezetekből; 2. a párisi lycéek látogatásából; 3. a Sorbonne és az École normale superieure előadásainak látogatásából; 4. a lycéek tanáraival való beszélgetésből. Azt tán fölösleges említenem is, hogy maga a párisi élet könnyelműségével és komolyságával, utcai és családi életével, mind egy-egy ecsetvonással hozzá járúltak ahhoz, hogy a párisi lycéek *jellemképét* megalkossam.

## A francia iskola külső képe.

A párisi lycéenek már a *külső képe* is mintegy sejteti velünk, hogy *szervezete* — felölelője a múlt értékeinek, a jelen követelményeinek s a jövő eszményeinek — *szokatlan komplikáltságot* mutat. Némely lycée (pl. a Louis le Grand, a Lycée St. Louis) a kaszárnya systémát tünteti fel, mások különálló épületekből állanak. De az utóbbiakban is a körülzárt és részben fedett udvarok a kaszárnya rendszert és szellemet juttatják eszünkbe. Ezek az épületek nem egy nap alatt épültek, tehát nem csodálhatjuk, ha egy nap alatt újakkal nem is helyettesíthetők. Amint az iskola felszerelése, vagy a tanulók szaporodása megkívánják, időről időre nagyobbítják iskoláikat a nélkül azonban, hogy régi, a hygiénikus követeléseknek meg nem felelő termeiken változtatnának. Eme jellemző konzervativizmusnak lehet betudni, hogy pl a Lycée St. Louis, a collège Rollin termei feltünően kicsinyek, sötétek, levegőtlenek, sőt

a Lycée Louis le Grand hatalmas épülettömbének némely tantermei is rossz világításuak s nehezen szellőztethetők.[1] Úgy építés, mint felszerelés dolgában kiemelhetjük a *Lycée Lakanal*-t, mely Páristól nehány kilóméternyire, Sceaux-ban épült egy óriási park közepén, százados fák között. Az épület több részből áll; hatalmas nyílt udvarok, zárt, széles folyósók vezetnek egyik épületből a másikba. Tágas udvarok szolgálnak az óraközi szünetekre (cour de récréation), üveggel fedett csarnokokba (préaux) mennek a tanulók hideg, vagy nedves időben. Az iskola termeken (salle de classes) kívül külön tizenkét terem szolgál a készülésre (salles d'études). Szabad óráikban a kényelmesen berendezett játéktermekben (salles de jeux) sakk, vagy egyéb társasjátékokkal szórakozhatnak a tanulók. Éttermei (réfectoires), hálótermei (dortoirs), tornaterme (gymnase), fűrdőszobái, műhelye (atelier de travaux manuels) mind tágasak, hygiénikusak. A nagyobb tanulóknak szánt különszobák (chambre d' élève) levegősek, modern berendezésűek. Az épület egyik szárnyát hatalmas, szobrokkal ékesitett folyósó (grande galerie) köti össze a proviseur lakásával, hova egy hatalmas és díszes várótermen (salle des pasperdus) lehet jutni. E díszes terem egyik oldalán láthatjuk a *tableau d' honneurt, a magaviseletükért, vagy előmenetelükért kitüntetett tanulók névsorával.* Másik oldalán a szülői várakozó termet pillantjuk meg (parloir), remekűl megalkotott oszlopzataival és képeivel. A főbejárattól (entrée principale) nem messze van a kórház kétemeletes pavillonja (pavillon d' infirmerie). A park sétányokkal van díszítve s élvezhetővé téve. A park egyik bájos részében látjuk a kápolnát, hova a tanulók, szüleik kív[illegible]ágára, istentiszteletre járhatnak. A park egyik részét a kisebb tanulók által mívelt virágos és veteményes kertecskék (jardins d' enfants) alkotják. A lycéek többségének berendezése természetesen nem ily fényes, de miután mindegyikben nagyszámú bentlakó tanuló van, miután a tanítás munkáján kivűl az anyagfeldolgozás is az iskolában megy végbe, bízvást elmondhatjuk, hogy minden francia lycée egy külön kis államnak tekinthető s hogy e kis államoknak adminisztrációja és szellemi vezetése nem tartozik az egyszerű feladatok közzé. Lássuk, vajjon *kik a vezetői* és *vezetettjei* eme kis államoknak, *milyen a kormányformájuk,*

[1] Az is a tradicióhoz való erős ragaszkodás jele, hogy az utóbbi s több más párisi lycée tantermeit is gázzal világítják. A délutáni órákban benyitó lámpagyújtogató a tanítást is zavarja.

milyen *szellem* uralkodik bennük. A francia lycée népességét teszik: a tanító és nevelő személyzet egyrészt, a tanulóság másrészt. A francia lycéenek nemcsak udvarai, tantermei, internátusai képeznek az idegen előtt zárt területet, hanem a *szelleme is el van burkolva vezetőinek titokzatos, rideg, vagy legalább is tartózkodó magaviselete* s a lycéekre nehezedő paragrafusok labirintusaiba. Nem volnék igazságos, ha meg nem emliteném, hogy minden intézetben akadtak kartársak, kik több-kevesebb jóindulattal és tájékozottsággal rendelkezésemre állottak, de ugyancsak az igazság kedvéért azt is meg kell állapítanom, hogy a legtöbb lycéeben a proviseurök és censeurök ridegsége megnehezítette a tapasztalatgyüjtés munkáját. A közmondásos gallus vendégszeretet hiányát nemcsak a csalódott idegenek, de a régi „hospitalitè française"-t visszakívánó francia tanárok is fájdalmasan állapítják meg.[1] Az intézet vezetőinek, a proviseurnek s censeurnek ridegségét a reájuk rótt funkciók sokasága megmagyarázza, ha megbocsáthatóvá nem is teszi.

### *A proviseur.*

Jöjjünk tisztába először a *proviseur* szerepével. Ő az intézet szellemi vezetője és adminisztrativ dolgokban: igazgatója. Ő *képviseli az intézetet* a nagy közönség előtt s úgy a publikumnak, mint a miniszteriumnak ő *felelős* úgy az internátus, mint az externátus összes tényeiért. Ő a *költségvetés* megállapitója, s ő felelős az anyagi eredményekért. Ő az internátus *életrendjének irányítója*, ő állapítja meg a tanulók *étrendjét* is a conseil d' administration segitségével, illetve meghallgatása után. *Ő választja az internátusi felügyelőket* s mindazon alkalmazottakat, kik nem államilag neveztetnek ki. Rövid szemügyet kell csak vetnünk a funkciók imént felsorolt tömegére s rögtön beláthatjuk, hogy egy ember ennyi kötelezettségnek meg nem felelhet. Valóban a proviseur nem egyéb mint adminisztrátora a lycéenek. A szellemi vezetésre tán meg van a képessége, az 1902. máj. 31-iki dekrétum arról is gondoskodik, hogy csak rendes tanárként működött s aggregációt megállott tanárok viselhessék a proviseur-i tisztséget,[2] azonban számos

[1] L. Louis Weill, a lycée Louis le Grand tanárának a cikkét a Revue universitaire 1913. III. sz.-ban (Les assistants étrangers).

[2] L. A. Wissemans: Code de l' enseignement secondaire (Paris 1910. Librairie Hachette) 180. old.

*adminisztrativ teendői a szellemi vezetést merő illúzióvá változtatják.* Az 1899-ik évi *Enquête sur l' enseignement secondaire* nem győzi eléggé hangsúlyozni a proviseurök tekintélyének csökkenését. Jól jellemzi őt Joubert,[1] midőn azt állitja, hogy „il a sine lourde responsabilité et une autorité insuffisante“ Croiset is azt fájlalja, hogy a proviseurnek nincs elég szabadsága. „C' est parce quil paperasse trop“. De az elégtelen tekintély nem volna oly nagy baj, mint az, hogy a szellemi vezetés nagy feladatának eleget nem tehet. Még messze vagyunk attól az ideális proviseurtől, kit Fabre szeretne a francia lycée élén látni:[2] *Szeretném* — úgymond Fabre — *ha a proviseur első lenne az egyenlők között, vagy még inkább első lenne a legjobbak között.* Tekintélye olyan legyen mint országos tanfelügyelőnek, ha nem is hatáskör, de legalább a tanítás irányítása tekintetében. Azt akarnám, hogy *nagyműveltségű* legyen s legyen meg a képessége megítélni a professzorokat. Szeretném, hogy megszabadulva fölösleges terheitől figyelemmel kisérhesse a tanítást, a tanárokat, a tanulókat. Jellemző, hogy e vágynak éppen egy francia enquête en adtak kifejezést, de megállapítható, hogy ez egyelőre csak pium desiderium. A proviseur szabadabb mozgását, kezdeményező képességét a paragrafusok teljesen gúzsba kötik s ha elgondoljuk, hogy igazgató társa,

***a censeur,***

tőle kapja a szerepére vonatkozó összes utasításokat, rögtön beláthatjuk, hogy hatásköreik között egyéb különbség nem lehet, mint ami egy hadsereg főtisztjének és altisztjének hatáskörei között fennáll. Említsünk fel nehányat a censeur kötelességeiből: Ő helyettesíti a proviseurt ennek távollétében. Ő adja át naponkint a proviseurnek az osztálynaplókat, valamint a professzoroknak a tanulók magaviseletére és szorgalmára vonatkozó jegyzeteit; ő rendelkezik a felügyelő tanárok felett (maitre d'études), ő az őre a könyvtárnak, gyüjteményeknek stb. A kötelességeknek eme felsorolt hiányos vázlatából is láthatjuk, hogy „sok ez egy embernek“ s hogy valamint a proviseur, úgy a censeur sem lehet egyéb a francia középiskolában, mint egy jó *hivatalnok.* Abba még könnyen bele lehetne nyugodni, hogy a proviseur csak adminisztrátora az iskolának; de a censeurtől — kinek hivatalos

[1] Enquête sur l' enseignement secondaire, Tome II. 49.
[2] L. i. m. II. K.

neve *censeur d'études* — joggal várhatnók a tanulmányok pedagógiai alapon nyugvó vezetését, irányítását. Neki *tanulmányi igazgatónak* kellene lennie, ő azonban nem más, mint helyettesítője a proviseurnek, fizikai értelemben vett felügyelője, vagy jobban mondva: *őre* a tanulásnak és fegyelemnek. Munkájának így *hivatalos a jellege* s nincs meg az *ethikai alapja.* Amint ő kap rendeletet a proviseurtől, úgy ad viszont rendeletet a maîtres d'étudesöknek s a maîtres repetiteuröknek. Az 1899-ik évi középiskolai Enquête-en mint égető kérdést tárgyalták a censeur szerepének ideális értelemben való teljesülését.[1] A collège Rollinban a *préfet d'études* segédkezik a censeurnek a felügyeletben, a collège Chaptal nagyon büszke azon autonomiájára, hogy neki külön *directeur d'études*-jei vannak, azonban ezek functiójában jelentőségteljes elnevezéseik dacára sem kell s nem lehet mélyebb pedagógiai tartalmat keresnünk.

***A tanárok helyzete.***

Ha sem a proviseur, sem a censeur nem teljesítenek ideális értelemben vett pedagógiai szerepet a francia iskolában, ez bizonyára a francia *tanárok* helyzetével függ össze. Mert hiszen iskolai pedagógiai élet nem egy-két ember munkájának, hanem az *egész tanítószemélyzet harmonikus nevelő munkájának lehet csak eredménye.* Ily harmonikus nevelő munkát a francia középiskolában hiába keresünk. A francia középiskolának hivatalnok-igazgatói, hivatalnok-felügyelői (maîtres d'études), (maîtres repetiteurs), hivatalnok megbizott tanárai (chargés de cours) s hivatalnok-rendes tanárai (professeurs titulaires) vannak. Mindegyik ott áll meg, ahova kötelessége odaparancsolja, mindegyik a paragrafuskiszabta kötelességét végzi el, azonfölül semmit. A bebocsáttatást kérő *idegennek* pl. a recteur d'academie által kiállított engedélye alapján a proviseur adja meg az engedelmet az osztályok látogatására, a censeur jelöli ki a látogatható osztályokat. Ha az idegen véletlenül censeurhöz nyit be először rectori (a recteur d'académie, azaz: tanker. főigazgató) engedélyével, a censeur a világ minden kincséért sem jelölné ki addig az osztályokat, míg a proviseur az engedélyt arra hivatalosan meg nem adta. Mert rendnek kell lenni.

A tanárok sok szabadsággal vannak felruházva. Ez csak előttünk tünik fel kiváltságnak, nekik mintegy a tradicióban gyökerező joguk.

[1] L. i. m. II. 343.

### *Szakrendszer; az osztálytanárság értelmezése.*

Nagy előnyük, hogy náluk a *szakrendszert feltétlenül respektálják.* Náluk nem lehet például görög filológusokat természetrajzi órák tartására kényszeríteni. Mint személyi előnyt említhetjük meg az *osztály-tanár rendszert,* mely ott nem abban áll, hogy egyes osztályokat éveken, esetleg az egész iskolai időszakon végig vezetnek egy-egy tárgyból, hanem abban, hogy állandóan egy-egy *osztály* — pl. a quatrième v. troisièmenek — *tanárai a megfelelő tárgyakból.* Ennek az állandóságnak általános pedagógiai szempontból lehetnek hátrányai. *Személyes gyarlóság és kényelemszeretet* jó tápot nyerhetnek e rendszerben. A legalsóbb osztályokban tanító ily állandó osztálytanároknál csakugyan volt alkalmam meglepő tájékozatlanságot tapasztalni minden, az ő köreiken kivűl eső dologban. Azonban a felsőbb osztályokban lehetetlen e rendszer jogosultságát el nem ismernünk. A troisième latin tanárja például, ha lelkiismeretesen fel akarja dolgozni Liviust, Cicero Catilinariáit és Pro Archiaját, Sallustiust, a latin színműírókat, Vergilius Georgikonját, a latin lyrikusok anthologiáját és a latin szerzők műveiből merített morális célzatú szemelvényeket,[1] úgy nincs szükség arra, hogy önmagát megismételje még azon esetben sem, ha hosszú évek során mindig csak a troisièmenek marad latin tanárja.

A *classe de première* francia tanárja egy emberéleten keresztűl taníthatja a programmban osztálya számára előírt auktorokat, a XVI., XVII., XVIII., XIX. század, a nagy irodalmi századoknak kiválóságait — Montaigne, Corneille, Molière, Racine, La Fontaine, Boileau, Pascal, Bossuet, La Bruyère, Fénélon, Montesquieu, Buffon, Voltaire, Diderot, Rousseau műveiből való szemelvényeket[2] s évről-évre új gyönyörűséget és változatosságot találhat tárgyában. Megtalálhatja pedig a változatosságot és gyönyörűséget annál is inkább, mert a franciáknál nem poétikai *elméleteket* és *irodalomtörténetet* — írói életrajzokat — tanulnak négy éven át, hanem *költői műveket, szónoklatokat, írói műveket elemeznek,* szóval: *irodalmat tanulnak az egész iskolai életen végig.*

A classe de première görög tanárának sem kell az egyoldalúság, unatkozás s unatkoztatás bünébe esnie, ha átakarja

[1] L. Plans d'études et programmes d'enseignement dans les lycées et collèges de garçons, 80 o. Paris. Librairie Hachette 1912.

[2] L. i. m. 134—5 o.

élni azt az ismeret és érzés világot, mely Xenophon Memorabilia-jában, Platon műveiben, Demosthenes Philippikáiban, koszorúért való beszédjében, Homeros Iliasában és Odysseia-jában, Aischyles, Sophokles, Euripides, Aristophanes színműveiben s a görög lyrikusok strófáiban[1] megnyilvánúl. Az egyes osztályokban előírt tananyag mennyiségnek ez érintéséből is láthatjuk, hogy a francia középiskolákban az *egy osztályban való tanárság* rendszere azon *természetes pedagógiai érzékből* táplálkozik, hogy nem kell egy ember erejét a felvezető rendszerrel járó *szétforgácsolódás* veszélyének kitenni. A franciák *az osztályazonosságnál sokkal veszedelmesebbnek tartják a tanulók évek során át való azonosságát.* A természetes pedagógiai érzék diktáltatta több működő tanárnak ama kijelentését a felvezető rendszerre vonatkozóan, hogy „on s'use devant les élèves". (A tanár lejárja magát a tanulók előtt.) És ebben is van némi igazság. Évek során át feltárulhatnak a tanulók előtt tanáraik *emberi gyengeségei* s ezek alááshatják tekintélyét, megszüntethetik varázsát. A francia tanár, ha hivatalosan végzi is el a maga dolgát, de *nem lelketlenül* végzi. Ha a tanulók, mint individuumok hidegen is hagyják őt, de a *sujet*-je, előadásának a tárgya sohasem hagyja őt hidegen. Ha nem is sokat törődik tanítványainak egyéni tulajdonságaival, de azzal nagyon is törődik, hogy Monsieur-k előtt szép előadásával brillirozzon. *Igyekszik szellemes lenni.* S ha e szellemesség forrásából éveken át napról-napra kell ugyanazon tanítványok előtt meríteni, akkor csakugyan beállhat a maga-lejáratás veszedelme. Tegyük hozzá még azt, hogy a franciák osztály-állandósági rendszerének épp úgy vannak hátrányai, mint amily nagy pedagógiai előnyei vannak nálunk a felvezető rendszernek. De az elvből várható áldások nálunk is sokszor megtörhetnek vagy átokká válhatnak a felvezetők zsarnokságán, vagy lelkiismeretlenségén. E fontos kérdés bővebb kifejtése nem tartozik tárgyunk keretébe, de a francia példán okulva, annyit megállapíthatunk, hogy az osztályállandósággal járó esetleges egyoldalúság a tanulókra nézve nem oly káros, mint a felvezető rendszer nyomán járó esetleges felületesség. A francia iskolák eme rendszere alkalmat ad a tanárnak egy tárgykörben való nagyobb elmélyedésére. S ezt, mint a tanár helyzetének különös előnyét nagyon kell hangsúlyoznunk. *A francia tanár idejét statisztikai dolgok készítésével, jegyzőségekkel, könyvtárnoksággal nem*

[1] L i. m. 136 o.

*pazarolja el.* Helyettesítést, *ha akar* vállalhat s ezért — heti egy óráért — 250 frankot fizetnek neki évenként.

***A tanárok idejének megbecsülése.***

A francia tanár heti óraszáma kevesebb, mint a miénk és *nagy gondot fordítanak arra, hogy lehetetlen beosztású órarendekkel idejét el ne rabolják.* A Collège Chaptal egyik tanára mesélte, hogy heti 12 órája három napra van beosztva, hogy a hét négy napján ujságírói tevékenységének élhessen. Ilyen kiváltságot minden francia tanár kérhet magának, ki irodalmi, tudományos, vagy pedagógiai-elméleti munkásságot folytat. *Mi, akiknek módunk van benne, hogy néhanapján reggel 8—9-ig és 12—1-ig tartsuk meg napi két óránkat, némi irigységgel pillantunk az idejöket sokkal jobban felhasználó francia kartársak felé.* A tanulók érdeke ellen valónak tartják a tanárok idejének elfecsérlését s egy okos miniszteri rendelet (1912-ből) nyomatékosan figyelmezteti az intézetek vezetőit, hogy ne gazdálkodjanak pazarul tanáraik idejével.[1] Nem akarjuk azt állítani, hogy a francia professzorok csakis tanulmányi célokra fordítják szabad idejöket. Különórák adásával is biztosíthatják nyugodt megélhetésüket, a tanítás munkájához szükséges független nyugalmat. *Az óraadás a francia tanár tekintélyén nem ejt csorbát.* Miután a bizonyítványadás nem tartozik az iskola feladatai, vagy jogai közé, a francia tanár saját intézete és osztálya tanítványát is nyugodtan taníthatja külön órákban. A magántanítás árában a professzor a szülőkkel kedve szerint egyezhetik meg; a különórákért való tandíjat neki magának is fizethetik, de fizethetik az iskola pénztárába. Szóval az óraadás mintegy állami aegis alatt történhetik.[2] A tanszabadság gyümölcsei közé számíthatjuk azt a kedvezményt is, hogy a tanárokra nézve nem áll fenn a vizsga-kényszer. Egy alsó és felsőfoku képesítés van náluk, a licenciátus és az agregáció. Rendes tanárok csak az utóbbi képesítést megszerzett tanárok lehetnek, de az utóbbiak is, mint chargés de cours állandóan tanít-

[1] Plans d'études XXXI. o.: „Az intézetek vezetői nagyon takarékoskodjanak tanárjaik idejével. Sok szabadságra van a tanárnak szüksége nemcsak testi-lelki pihenés, nemcsak az órákra való készülés végett, hanem azért is, hogy tudományos munkát folytathasson. Ennek üdvös hatása van a tanulókra, a tanárokra, sőt az egyetemi tanításnak is a tanárok élénk és nem lankadó tevékenysége adja meg a kívánt magas színvonalat. Meg kell tehát becsülni a tanárok idejét, lehetőleg meg kell könnyíteni szolgálatukat."

[2] L. Notice de Lycée Montaigne 16. o.

hatnak a középiskolákban. Ez a franciáknak ama gyakorlati felfogásából ered, hogy a sikeresen megállott vizsga még nem lehet mértéke a tanári qualitásoknak. Az egyéni ambiciót azonban növelik azáltal, hogy az agregációt megállott tanárokat magasabb fizetési osztályokba sorozzák. Egy párisi agregációt megállt tanár fizetése 5500 frankról 8000 frankig emelkedhetik (ehhez még külön 1000 frank, mint agregációs pótlék járul a párisi, 500 frank a vidéki agregéknek), holott a nem agregáltaknak csak 3700 franktól 5700 frankig emelkedhetik a fizetésök.[1]

### *Tanári értekezletek hiánya.*

A francia középiskolának tradicióiban gyökerező katonás szelleme lehetetlenné teszi a nálunk szokásos tanári értekezleteket. Az egyes szakok tanárai ugyan össze szoktak jönni szakkérdések meg beszélésére, tankönyvekről váltandó eszmecserére, de voltaképpen minden tanárnak meg van a szabadsága szakkérdésekben a programmkiszabta határokon belül s minden tanár azt a tankönyvet használhatja, amelyiket akarja. De főleg nevelési szempontból tartom hátrányosnak az „assemblée des professeurs“ hátrányát. Érdekes, hogy miniszteri rendeletek évtizedek óta hangsulyozzák a tanári értekezletek kívánatos voltát; de hiába! ha ez nem a tanári lélek vágyából fakad, akkor katonás hangu rendeletek nem teremthetik meg. Már egy 1881 okt. 15-i rendelet említi, hogy elérkezett a pillanat, hogy „újra meg kell kísérteni a tanári értekezletek divatja mult szokásait s többek között azt a reményét fejezi ki, hogy a *siker biztosítva lesz*, ha ezek az értekezletek tisztán pedagógiai kérdésekkel foglalkoznak („se renferment dans les attributions purement pédagogiques“). Miután pedig az „attributions purement pédagogiques“ *kizárjak az iskola belső élete folytán szőnyegre kerülő gyakorlati padegógiai kérdéseket*, következőleg az értekezleteknek nem lehet létalapjuk. Azok a francia tanárok, kik pedagógiai elmélettel akarnak foglalkozni, nincsenek ráutalva arra, hogy miniszteri rendeletre jöjjenek össze tanácskozni. Inkább oda mennek, ahol szabadon, külső kényszer mellett dolgozhatnak. Az

[1] Aki a francia tanárok fizetési kérdéseivel részletesebben akar foglalkozni, annak figyelmébe ajánlom Dr. Fináczy Ernő: „A francia középiskola multja és jelene“ c. alapos müvének 166 s köv. ll. s Wissemans í. m. 357 s köv. l., a Traitement du personnel de l'enseigment secondaire c. fejezet s az azt követő táblázatokat.

imént említett miniszteri rendelet arra is figyelmezteti a tanárokat, hogy annak az intézetnek, melybe tartoznak, a *belső fegyelmével* (de la discipline interiure des établissements) *egyáltalán nem kell foglalkozniok, mert ez az adminisztráció alkalmazottjainak kötelessége* („Les fonctionnaires de l'ordre administratif sont seuls résponsables de la gestion interieure etc"). Ha tehát a professorok értekezletének még *elvi jelentősége sem volna* az intézet belső életében, igazán deus ex machina volna ezt a rendeletet betartani. Többszörös „miniszteri biztatás" után 1890-ben újból nyomatékosan elrendelik, hogy a tanári értekezleteket — most már — három hónaponként meg kell tartani, de az eredmény ismét nem látszik meg, az 1899. évi középiskolai enquête-en még mindég mint erős vád hangzik el, hogy a *tanulót egyáltalán nem ismerik azok, kik őt vezetni vannak hivatva.*[1] Az iskola belső élete s a tanulók irányítása szempontjából feltétlenül üdvösnek tartjuk a tanári értekezletet, de nem osztjuk *Croisetnek* azon túlreális véleményét, mely az értekezleteknek pedagógiai kérdésekben való döntő befolyást akar biztosítani.[2] A mi tanári értekezleteink lefolyásához is fér, kritika; elfogult vezetés mellett könnyen fészkeivé lehetnek lábrakapó egyéni önzéseknek, szítói lehetnek pártokra szakadásnak létrehozói kisebb érdekcsoportoknak, istápolóivá lehetnek a más becsületén átgázoló előretöréseknek s megölői a legnemesebb munkakedvnek — de ezen, bizonyára csak szórványosan előforduló jelenségektől eltekintve, mégis nagyfontosságunak kell tartanunk a mi iskoláink ezen autonom jogát, mely voltaképen nem is jog, hanem erkölcsi kötelesség tanítványainkkal szemben. Ha sok tekintetben szemet is hunyunk afelett, hogy a francia tanár — ha csak nem theoretikus — némi megvetéssel ítéli meg a pedagógiai követelményeket, azt minden esetre megállapíthatjuk, hogy az „assemblée des professeurs" elhanyagolása nincsen előnyére az iskolai élet bensőségének. A miniszterium katonailag szeretné a kérdést szervezni, a tanárságban hiányzik a képesség arra, hogy ezt a kérdést nevelő, — vagy mondjuk: emberi módon ítélje meg. A miniszter „ajánl" — a tanárság pontosan végezi kötelességét s a tanulóság meg nem értetten, meg nem ismerve áll azok előtt, kik őt vezetni vannak hivatva. Amit nálunk a rendkivűli esetben bármikor össze-

[1] Enquête sur l'enseignement secondaire 1899, Paris, I. 6.
[2] Szerinte ugyanis azért nincs értelme a tanári értekezleteknek, mert nincs remény arra, hogy közvetlen és reális eredményök legyen.

hívható tanári értekezlet megtehet, azt náluk a *conseil de discipline, a fegyelmi bizottság* végzi. Ennek a bizottságnak tagjai a proviseur, censeur, az intézet 5 tanára, egy főfelügyelő (maitres repetiteurs). Ezek aztán a „paragrafusok“ alapján itélnek fegyelmi esetekben.

***A repetiteurök.***

A francia középiskolák, collégeek és lycéek internátussal lévén egybekötve sohasem nélkülözhették a nagyszámú felügyelőket (repetiteurs). Miután itt első sorban felügyeletről volt szó, a repetiteuri állás nagyon könnyen elérhető volt bármely ifjú által; nem kellett hozzá más, csak a baccalaureátus megállapítása. Hosszú időn keresztül nem volt ez egyéb, mint egy átmeneti állás; az 1891. aug. 28.-i törvényben mondják ki, hogy a miniszter állandósíthatja őket. Ezóta nem a recteur nevezte ki őket, hanem a miniszter s előléptetésüket, áthelyezésüket joguk volt a minisztertől kérni. Az első gradust a collègeekben kellett a repetiteuröknek megállaniok, onnan kerültek a lycéebe. Előnyben részesítették természetesen azokat, kik a licenciátust is megállották. Baj csak abból származott, hogy a „francia szabadelvűség“ a „discipline liberale“ a licenciátussal el nem látott tanárokat is megbízta a felügyelet mellett tanítással s az a körülmény, hogy agregációt nem végzett egyének rendes tanárokká, sőt proviseurökké lettek s hogy csupán baccalaureátussal rendelkező egyének rendes tanári munkát végezhetnek, méltán bántotta a „professeurs titulaires agrégés“ érzékenységét. Az, hogy a collège tanáraival fizetésben egyenjogosították őket,[1] az méltányos volt, annál is inkább, mert a repetiteuri szolgálat (heti 36 óra) mellett a licenciatust megszerezni nagy energiára vallott. Az 1912-i törvény teszi a repetiteurséget voltaképen carrièrevé. Nemcsak a collège tanáraival való assimiláció, hanem a rendes tanárokkal hasonló nyugdíjaztatási viszonyaik is kívánatossá teszik, vagy legalább is tűrhetővé állásukat. Most is kétféle, első és másodosztályú repetiteurök vannak (licenciés, bacheliers). Rendesen egy évig collègeben szolgálnak (stage), onnan pályáznak lycéebe. Főkötelessége a repetiteurnek a lycéek és collège-eknek belső fegyelmét, rendjét fenntartani, irányítani a tanulók munkáját a tanulási idő (études) alatt, sétálni vinni a tanulókat. Mint professeur adjoint-ek, vezethetik az úgynevezett „conférences

[1] Plans d' études II. (Hachette 1912. Paris.)

complementaires"-t. Ezen conférenceoknak célja a külön órákban növelni egy-egy olyan osztály színvonalát (niveau des études), melyben különböző tehetségű, illetve gyenge tehetségű tanulók vannak. Ezt az állást csak elsőrendű repetíteurök (licenciés) érhetik el, vagy akik a certificat d' aptitude de l' enseignement secondairet megszerezték, kiknek már legalább két évi szolgálatuk van s 25. évöket betöltötték. A repetiteuröket felhasználhatják még irodai munkára (commis aux écritures), könyvtárkezelésre.

Az irodai munkával foglalkozók[1] előtt (commis aux écritures) új carrière nyíl meg: az iskolai gondnoki (économe) állás. Ha a repetiteur egy évig irodai munkával foglalkozott s ezalatt megszerezte az al-gondnoki állásra jogosító bizonyítványt (certificat d' aptitude aux fonctions de souséconome), akkor kinevezhető al-gondnokká. Ámde azon irodai munkára berendelt egyének, kik 35-ik életévök betöltése után sem szerezték meg a bizonyítványt, *visszatétetnek* a repetiteuri rangba. S ez egyike a legszégyenletesebb büntetéseknek (la mutation pour un emploi inferieur), ami e különös pályán érheti az embert. S ez a *büntetés* világosan mutatja, hogy milyen „circulus vitiosus" övezi a repetiteuri állást. Hiába tette az 1902-i miniszteri rendelet carrièrer-ré a repetiteurséget, mégis csak stage-nak (átmeneti állásnak) tekintik. E pályán, mint tövises kezdeten keresztül vágynak a souséconome, az économe állásra; a surveillant général (főfelügyelő) állásba; e tövises pálya nyitja meg az útat a professeur adjoint, a chargés de cours, sőt a professeur de collège csalogató címei felé s ha egy ambiciózus repetiteur még az agregáció megszerzéseig is eljut, — természetes, hogy a lycéebe pályázik professeur titulaire-nek. A törvény pályának nevezi, de a valóság átmeneti hídnak mutatja a repetitorságot, s ez az oka annak a szomorú ténynek, hogy azoknál, kik a lycée, vagy a collège növendékeivel foglalkozni vannak hivatva, nevelői erényeket egyáltalán nem találunk. Ha magasabb grádusra vágyik a repetiteur, akkor mostani állásától mielőbb szabadulni igyekszik, ha nem tud magasabb carrière-t elérni, akkor közönyösen, unottan, a legjobb esetben: hivatalos pontossággal végzi teendőit. A tanulók előtt nincs tekintélye a repetiteurnek, mint „szükséges rosszak" járnak, kelnek, őrködnek az intézetben nagy számmal. Az internátusokban minden „quartier"-nak — melyben 35 tanuló van — van egy repetiteur généralja (állandósított r.)

[1] L. Wissemans i. m. 183. o.

és egy repetiteur divisionaire-je, ki még nincs állandósítva. Vannak továbbá nappali és éjjeli szolgálatra beosztott repetiteurök. *Mind megegyeznek abban, hogy a nevelésnek semmit sem használnak.* Sőt Croiset[1] egyenesen károsnak tartja ezek szereplését. A tanulók — úgymond — nevetnek azokon a repetiteurökön, kik repetiteurségben megrekedtek és gúnyosan mondják „C' est qu' il n' a pas pu faire antre chose." Megállapíthatjuk a repetitenrökről, hogy ők a legalsóbb rangú katonák, vagy mondjuk közvitézek a francia középiskola katonás szellemű szervezetében.

**„Assistants étrangers."**
*(Külföldi tanárjelöltek.)*

Újabban idegen országok tanárjelöltjei is szaporítják a francia középiskolák nevolőszemélyzetét. Anglia, Ausztria, Olaszország és Spanyolország évenként küld a francia lyceumokba egyetemet végzett ifjakat, hogy egy iskolai évet ott töltve az angol s egyéb modern nyelvek tanárainak segédkezzenek, esetleg, beszélgetési gyakorlatokat önállóan végezzenek. A francia licenciátusok is elmennek a külföld középiskoláiba, hogy azok viszonyaival megismerkedjenek s hogy azokban a francia nyelv tanárainak rendelkezésére álljanak. E cserék célja: megerősítése annak a kapocsnak, mely a humanizmus jegyében intézet és intézet között fennáll. (L. M. Paedagogia 1913. okt. 519. o.)

**Tanulók. Tandíj. Buisson javaslata.**

Tekintsünk szét a tanulók világában. A francia iskolában négy féle tanulóval találkozunk. Első csoportba tartoznak azok, kik egész napon át az intézetben tartózkodnak (pensionnaires), a második csoportbeliek (demipensionnaires) reggel 7-től este 7 óráig tartózkodnak az intézetben; a harmadik csoportban vannak a bejárók (externes libres), kik csak az osztályokban való tanítás alatt vannak az iskolában s végül a negyedik csoportba tartoznak a felügyelet alatt álló bejárók (externes surveillés), kik a tanítási órákon (classes) kivül a tanulás (études) ideje alatt is az iskolában maradnak. A pensio és tanítás díjai igen magasak és az osztályok rangsora arányában emelkednek. A Lycée Lakanal-ban például a teljes pensio díja a classe enfantine-tól kezdve a classe

[1] Enquéte sur l' enseignement secondaire I. 91.

de philosophie osztályáig 909 és 1557 frank között váltakozik; a bejárók tandíja pedig 90 franktól 405 frankig terjedhet. Ugyane díjak a Collège Chaptalban az 1000 és 1450, illetőleg 100 és 375 frank között váltakoznak. Igaz, hogy *alapítványok, ösztöndíjak, versenyvizsgák megkönnyithetik a lycéekben, vagy collège-ekben való tanulást, de ezek mégsem fosztják meg a középiskolákat arisztokratikus szinezetüktől.* Ha a francia discipline liberale szerint a kitűnően megállott tanár vizsgák nem feltétlen értékmérői a tanári qualitásoknak, mi viszont azt mondhatjuk, hogy a meg nem állott versenyvizsgák sem bizonyítják feltétlenül a növendékek tanulásra való alkalmatlanságát. *Buisson felismerte ennek az állapotnak antidemokratikus voltát,* már be is adta a képviselőházba a lycéekben való ingyenes tanításra vonatkozó javaslatát, melyben kifejti, hogy *nemzetileg káros az embereket egy köztársaságban már gyermekkorban két osztályra osztani* a szerint, amint képesek, vagy nem képesek a horribilis tandíjakat megfizetni. A javaslat sorsa még nincs eldöntve. A francia tanügyi lapok tartózkodó álláspontra helyezkedtek. A működő tanárok jó része „pedagógiai" (?) szempontból szeretné, ha inkább azok előtt is elzárnák a lycée kapuit, akik „már" benn vannak, — nem hogy még újabb „áramlatokat" bocsássanak be. A javaslat sorsa a közeljövő kérdése.

### *Az internátus.*

Vessünk egy pillantást a francia iskola csaknem állandó tartozékára, az *internátusra.* Abból a circulus vitiosusból, melyet a repetiteuri állás körül megrajzolva láttunk, önként következik, hogy az *internátusi nevelés körül* is bajok vannak. A proviseurök e kérdéstől való idegenkedéséből, a középiskolai enquêteken kifejezésre jutó sujtó vádakból, itt-ott a tanulók révedező pillantásaiból és nagyfokú szórakozottságából megsejthetjük, hogy a francia internátus a csőd felé közeleg erkölcsi tekintetben. A francia internátusban nem azok a bajok állanak fenn, amiket a mi internátusainkban nagyon helyesen észrevett és kifejtett dr. Puhala Sándor (a Tanáregyesületi Közlöny 1913. 20. számában l. dr. P. S. „Az internátusokról és az internátusoknak" c. cikkét). Mint nálunk, úgy a franciáknál is az internátusok létezési alapja a mult tradicióiban keresendő. De nálunk nem a kormányoknak, v. egyházaknak alkalmas világszemléletek befogadására alakítják a régi s alkotnak új internátusokat. A francia internátusokban mint régen, úgy

ma is fődolog az, amit Puhala a perverzitás elleni egyedüli védelemnek lát, az „állandó, pillanatig sem lankadó és el nem maradó felügyelet.“ Ez a felügyelet talán jobban megvan a francia internátusban, mint nálunk és — sajátságos! — a perverzitás mégsem kisebb mértékű. *A tanulókra folyton felügyelnek, séta alkalmával. óraközben, nappal és éjjel.* Őrködnek még azon nagyobb tanulókra is, akik külön szobában laknak. *Rájuk zárják az ajtót.* A Lycée Lakanalban *egy darab fát dugnak az ajtó külső részében lévő reteszbe; ha a fácska el van törve, akkor reggel számon kérik a tanulótól, hogy miért hagyta el a szobát?* Ilyenkor a tanuló roszulléttel szokta magát igazolni. De ki bizonyítsa a rosszullétet? A concierge (a kapus). Aki tudja, hogy a „pour-boire“ (borravaló) mily szerepet játszik a francia közéletben, az elképzelheti, hogy az „eltörött fácskák“ mily sötét eseteket rejtegetnek. A collège Rollinban nincsenek közös hálótermek, ott a legkisebb tanulók is külön szobában (chambre d'élève) laknak. Itt az a szokás, hogy csengetnek a conciergenek *rosszullét esetén.* Szóval: felügyelet van, csak az baj, hogy a szünet nélkül való felügyelet nyomán bünök sarjadhatnak s megszünik a tanuló önállósága. Az 1899-ik évi középiskolai enqêten Lucien Lévy az, aki a legnagyobb szenvedéllyel s mégis tárgyilagossággal ostrorozza az internátusokat.[1] Az internátusok reformját sokan óhajtják Franciaországban. *Abel Faure* helyesen vette észre,[2] hogy itt nem tisztán pedagógiai, hanem „nemzeti“ létkérdésről van szó. *„Ici, c' est plus qu'une réforme pédagogique, c' est une reforme des moeurs nationales.“* Igen, a nemzeti erkölcsök reformjáról van szó. De éppen azért helytelen, hogy Abel Faure, német systema szerint *családokban* óhajtaná a tanulókat elhelyezni. Hiában helyeznők el a gyermekeket a családokban, ha maguk ezek a családok nem ismerik és nem érzik át a *családi élet kultuszát.* A francia családok nem szeretik a gyermekeket, a statisztika s a tapasztalat tanulsága

[1] Enquête sur l'enseignement secondaire II. 572. L. a francia internátus rendszert átkosnak (détéstable) tartja; olyanok szerinte a francia internátusok mint a kaszárnyák, melyekben a tanulók nagyon távol állanak a vezetőktől. A tanulók szabadságáról, önállóságáról szó sem lehet. Ellenkezik a demokrácia, az alkotmányosság szellemével az ifjúságot úgy nevelni, hogy állandóan járszalagon vezetjük (ténant constammenl en lisière).

[2] L. A. Faure: L'individualisme et la réforme de l' enseignement“ c. könyvét, Paris 1911.

szerint *maguknak sem óhajtanak gyermeket, – hogy lehetnének hát jótékony hatással mások gyermekeire.* Még „helyben lakó“, jómódú szülők is nem egyszer internátusba adják gyermekeiket. Hogy lehetne tőlük azt várni, hogy mások gyermekeivel önzetlenül foglalkozzanak? Ott, hol a gyermek átoknak tekintetik, *ott, hol a gyermek* — ha nagy néha meg is jelenik a láthatáron, mint fölösleges luxus — *nem lesz altruisztikus érzelmek forrásává, ott hiában helyeznők el a tanulókat családokban. Pensiókban* ugyan elhelyezhetnék őket, de ezek csaknem kivétel nélkül kufárlelkű emberek birtokában vannak. Ezek a tulajdonosok csak arra vigyáznak, hogy „drága“ pénzért „olcsó“ ételt adjanak áldozataiknak s ha már két rossz között kell választani, mindenesetre többet ér az internátus egészséges táplálékával és a napról-napra való munkálkodás kényszerével. *A francia internátus ügye tehát csakugyan nem pedagógiai kérdés. A francia kormány nagy és sikeres küzdelmet folytatott a francia haderő erősítéséért, a hároméves katonai szolgálatot törvénnyé emelte. De ez a siker illuzórius marad, ha továbbra is uralkodik a gyermektelenség, a családi élet melegségének meg nem érzése.* Míg ez a jelenség meg nem szűnik (ezt pedig törvényjavaslatokkal és szavaztatással bajosan lehet megszűntetni), addig az internátus még a mai rideg szellemében sem lesz nélkülözhető.

### *A francia középiskola tanulmányi rendje.*

A következőkben ismerkedjünk meg a francia középiskola szervezetével, melynek kritikáját végleg megállapítani ma még korai volna, de amely — mint a francia szellem sajátos alkotása, különösen figyelemre méltó. Annál is inkább, mert a többirányu középiskola gondolata nálunk is kisért.

## Előkészítő osztályok.

(Division préparatoire.)

| Tantárgyak | Első év | Második év |
|---|---|---|
| Francia | 9 | 7 |
| Polgári erkölcstan * | 9 | 7 |
| Irás | $2^1/_2$ | $2^1/_2$ |
| Kis történeti olvasmányok | 1 | 1 |
| Földrajz | $1^1/_2$ | $1^1/_2$ |
| Számolás | 3 | 3 |
| Természetrajz | 1 | 1 |
| Rajz | 1 | 1 |
| Ének | 1 | 1 |
| Élőnyelvek | — | 2 |
| Összesen | 20 óra | 20 óra |

* A polg. erkölcstan tanítása részben a francia, részben a történet és földrajztanítás keretein belül történik.

## Elemi osztályok.

(Division élémentaire.)

| Tantárgyak | 8-ik osztály | 7-ik osztály |
|---|---|---|
| Francia | 7 | 7 |
| Polgári erkölcstan ** | 7 | 7 |
| Élőnyelvek | 2 | 2 |
| Irás | 1 | 1 |
| Történet és földrajz | 3 | 3 |
| Számolás | 4 | 4 |
| Természetrajz | 1 | 1 |
| Rajz | 1 | 1 |
| Ének | 1 | 1 |
| Összesen | 20 óra | 20 óra |

** A polgári erkölcstan tanítása részben a francia, részben a történet és földrajztanítás keretein belül történik.

## Első ciklus.

| Tantárgyak | VI. | | V. | | IV. | | III. | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | A | B | A | B | A | B | A | B |
| Erkölcstan | — | — | — | — | 1 | 1 | 1 | 1 |
| Francia | 3 | 5 | 3 | 5 | 3 | 5 | 4 | 5 |
| Latin | 7 | — | 7 | — | 6 | — | 6 | — |
| Görög | — | — | — | — | 3 f* | — | 3 f | — |
| Élőnyelvek | 5 | 5 | 5 | 5 | 5 | 5 | 5 | 5 |
| Földrajz-történet | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 | 3 |
| Mathematika | 2 | 4 | 2 | — | 2 | — | 3 | 4 |
| Mathematika és r. gometria | — | — | — | 4 | — | — | — | — |
| Mathematika, könyvvitel és rajzoló geometria | — | — | — | — | — | 5 | — | — |
| Természetrajz | 1 | 2 | 1 | 2 | 1 | — | — | 2 |
| Fizika-kémia | — | — | — | — | — | 2 | — | 1 |
| Könyvvitel | — | — | — | — | — | — | — | 1 |
| Rajz | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 3 |
| Irás | — | 1 | — | 1 | — | — | — | — |
| Heti órák száma | 23 | 22 | 23 | 22 | 23+3f | 23 | 24+3f | 25 |

* Fakultativ tantárgy.

## Második ciklus.

| Tantárgyak | II. | | | | I. | | | | Filozófia | | Mathematika | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | A | B | C | D | A | B | C | D | A | B | A | B |
| Francia | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 4 | 8½ | 8½ | 3 | 3 |
| Latin | 4 | 4 | 4 | — | 3 | 3 | 3 | — | — | 2f | — | — |
| Kiegészitő latin gyak. | — | — | — | — | 2 | 2f | — | — | — | — | — | — |
| Görög | 5 | — | — | — | 5 | — | — | — | — | — | — | — |
| Görög-latin | — | — | — | — | — | — | — | — | 4f | — | — | — |
| Filozófia | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| Újkori történet | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | 2 | — | — | — | — |
| Ókori történet | 2 | 2 | — | — | 2 | 2 | — | — | — | — | — | — |
| Élőnyelvek | 2 | 7 | 2 | 7 | 2 | 7 | 2 | 7 | 2f | 3 | — | 3 |
| Földrajz | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | 1 | — | — | 2 | — |
| Történet és földrajz | — | — | — | — | — | — | — | — | 3½ | 3½ | 3½ | 3½ |
| Mathematika | 2 | — | 5 | — | 2+2 f | 2+2 f | 5 | 5 | 2f | 2f | 8 | 8 |
| Természetrajz | — | — | — | — | — | — | — | — | 2 | 2 | 2 | 2 |
| Fizika-kémia gyak. | — | — | 2 | 3 | — | — | 2 | 2 | — | — | 2 | 2 |
| Fizika-kémia | — | 2 | 3 | 5 | — | — | 3 | 3 | 5 | 5 | 5 | 5 |
| Kozmografia | — | — | — | — | — | — | — | — | ½ | ½ | — | — |
| Rajz | 2 | 2 | 4 | 6 | — | 2f | 4 | 4 | 2f | 2f | 2f | 2+2f |
| Geológia | — | — | — | — | 2f | — | — | — | — | — | — | — |
| Egészségtan | — | — | — | — | — | - | — | — | — | — | — | — |
| Heti órák száma | 24 | 24 | 27 | 28 | 23+4 f | 21+6 f | 26 | 28 | 19½+10 f | 22½+6 f | 27½+2 f | 28½+2 f |

Említsük meg néhány szóval, mily előnyöket fűzött ehhez az organizációhoz 1912-ben, ennek életbeléptetője, *Georges Leygues*, akkori közoktatásügyi miniszter.

1 A tanterv nagy előnyének tartja, hogy *mindkét ciklus egy kerek egészet* képez és ad útravalóul az első ciklus végén esetleg távozni akaró tanulónak.

2. *Hogy minél több tanuló hagyja el az iskolát az első ciklus végén, azt nagyon kívánatosnak tartja;* egyrészt, mert ezeket a tanulókat az élet kényszerítő körülményei is, tanulásra való alkalmatlanságuk is elszólíthatja az iskolától; másrészt, mert *a megmaradt tanulók munkáját annál magasabb színvonalra lehet emelni.*

3. Eddig — úgymond — az uniformizmus jellemezte a francia középiskolát. Ezt az uniformizmust meg kell szüntetni s *választási* jogot kell adni a tanulónak.

4. E tanterv megsemmisíti azt a kiáltó ellentétet, mely a klasszikus és modern tanulás között fennállott. Az ujraszervezett középiskolai tanterv *egységét* abban látja a miniszter, hogy bármely irányát a tanulásnak választja a tanuló, mind ugyanannyi időt vesz igénybe s mind a baccalaureatushoz vezet s hogy minden tanulónak *egyenlő* mértékben megadja a leghasznosabb tanítást (instruction la plus utile) *jövendő életpályájára nézve* („en vue de sa carriére future").

6. Eltekintve a különböző tanulási ágaktól, *az érettségi diploma mindenkinek ugyanazon jogokat biztosítja.* Ha például a „licence és lettres" vizsgálatra jelentkezik az olyan ifjú, ki görögöt nem tanúlt a középiskolában, nem vonják meg tőle a vizsgázhatás jogát.[1]

7. Az első ciklus a miniszter szavai szerint egyenesen praktikus irányú s arra van hivatva, hogy jól elkészitett tanulókat szolgáltasson az *ipar, kereskedelem, földmüvelés és gyarmatügy* számára.

8 A második ciklus ellenben a magasabb *tudományokhoz* vezető útakat késziti elő, a *főiskolába* vezet s *magasabb hivatalokra* képesít.

### *Az 1912. évi tanterv kritikája.*

Mint minden emberi alkotás, úgy ez a tanterv is rejt magában gyarlóságokat s támaszt maga ellen ellenségeket. Már ma-

[1] Plans d'études IX. Ha valamely math. természettud.-ból érettségizett ifjú (bachelier de l'ordre scientifique) irodalmi tanulmányokból vizsgára jelentkezik az egyetemen, bizonyára azért teszi ezt, mert magánúton tanúlta a görögöt.

gában véve az a körülmény is okozhat nehézségeket, hogy a kezdő diáknak a classe de sixiémeben oly *szabadságot adnak a választásra, mellyel még tán nem tud élni* De ez nem elháríthatlan nehézség. Ha nem tud választani a tanuló, választhatnak a szülei s ha rosszúl választottak, meg van rá a mód, hogy a tanulók megnyilatkozó hajlamai szerint egyik ciklusból a másikba átlépjenek. A *klasszikus tárgyak* tanárait talán itt-ott elkedvetleníti, hogy sokkal kevesebb tanuló tanulja a latint, s főleg a görögöt, de ez még nem jelenti a klasszicizmus krizisét. Nem a tanulók mennyisége, de minősége a lényeges. Az új tanterv mitsem ártott a klasszicizmus szinvonalának. S ha ez a szinvonal tán mégis alacsonyabb a réginél, ennek oka nem az új tantervben keresendő. A *crise du français* vészkiáltása sem mondható a görög-latin nyelvi és irodalmi oktatás sülyedéséből kifolyónak. *Egyes tanárok* panaszkodhatnak. *Egyes szülők* is kifogásolhatják, hogy például ma a matematika állít a gyermek elé túlzott követeléseket, mint régente a latin vagy görög. Az új tanterv *annyira az egyetemesen uralkodó korszellem különböző kívánságait visszatükröztető*, hogy szinte csodálatos lenne, ha *egyes* tanárok vagy *egyes* szülők között nem akadnának ellenségei. Ez azonban mit sem von le a nagy koncepció értékéből. *Egyesek* mondhatnak bármit, de az bizonyos, hogy az *élet* ma *különböző képességü* egyéneket követel. Egyesek küzdhetnek, s kell is, hogy küzdjenek azon ideális javakért, melyek a latin és görög irodalmakban, a historia lapjain erőteljesen sugároznak felénk, de az *élet*, a multon kiépült s a jövő felé néző *élet* nem hagyhatja figyelmen kivül a *természet* klasszikus könyvét sem. A modern *élet* nem türheti meg, hogy minden egyénnel grammatikai alapon élessük át a multat. Ezen a „grammatikai alapon“ jó francia szónokokat is lehet képezni, ámde azt a logikai alapot, melyre támaszkodva a Bleriot-k átrepülik a tengert, a matematika adja meg. A klasszikus tudományokat elhanyagolni hálátlanság volna; a görög-latin elhagyása merénylet volna a historiai tudomány, az esztetika, a logika ellen; azonban a latin-görög nyelveknek minden tanulóra való rákényszerítése barbárság, mert el kell ismernünk, hogy minden embernek nem lehet meg a lelki diszpoziciója ahhoz, hogy a görög és latin nyelv segélyével jusson el esztetikai, történettudományi vagy logikai értékelésekhez. Azt is megengedjük, hogy mint nyelvek önmagukban való nagy értékeket jelentenek, de mint ilyen abszolut értékü dolgok annál kevésbé birnak

értékkel azokra nézve, kik csak kényszerüségből tanulják. Tanulják, igenis, és pedig minél intenzivebben azok, kiknek az ideális értékek iránt lelki vágyakozásuk van, ámde akiknek reálisabb gondolkodását az ipari és kereskedelmi élet jelenségei a modern technika csodái kötik le, azokat ne kényszerítsük bele egy rájuk nézve ellenszenves világnézetbe. Az *életnek* nemcsak álmodókra, nemcsak a régi dolgok rajongó lelkü visszavarázslóira van szüksége, hanem *cselekvőkre is*. Ezek jó eszközöket fognak találni cselekvő pályájukon a *modern nyelvekben*, ezek miért ne tanulhatnák inkább a latin és görög helyett a németet, spanyolt, angolt, s a gyarmati életre vágyakozók az arabot? A mi országunk példája azt mutatja, hogy bár a magyar középiskola nagyon is *változatosság nélküli* terv szerint tanít, mégis sok a *proletár és nagy a nemzeti széthúzás;* ha a francia tantervnek az a célja, hogy minél *különbözőbb képességü és foglalkozású* egyéneket neveljen, bizonyára nálunk jobban fogja biztositani a *nemzeti szolidaritást.* Nem az *egynemü* eszmények uniformisztikus beplántálásával, hanem a különböző képességek egyenlően intenziv fejlesztésével lehet a nemzeti *szolidaritás* nagy eszméjét szolgálni.

Ha koncepciójában klasszikusnak is mondható e tanterv — mert a *korszellem követelményein és a tanulók individuális hajlamain* épült fel — ez nem jelenti természetesen azt, hogy bent a „műhelyben" mindent rendben találunk. A tanárképzés hiányossága s az emberi gyarlóságok folytán sok hibát igyekeznek a rendszernek tulajdonítani. A legszellemesebb és legtartalmasabb intenciók is megtörhetnek egy-egy lelketlen mester keze nyomán. Ámde, ha tárgyilagosak akarunk lenni, a szórványosan előforduló egyéni hibákért nem szabad a rendszert felelőssé tennünk.[1]

[1] E tanulmány kiegészítő része „A francia középiskolák szelleme" cimen a Magyar Paedagogia 1915. évi 6—7. sz.-ban jelent meg.

# Háborús gondolatok korunkról és vallásunkról.*

Irta: **Dr. Borbély Ferenc.**

Meg kell érnünk egy olyan évfordulót, amilyenre nem volt példa a világtörténetben. Európa és vele a mi nemzetünk még mindig azoknak a világpusztító eseményeknek terhe alatt görnyedez, melyeknek talán az a hivatása, hogy népeket töröljenek el a föld színéről s új, erősebb, életrevalóbb népeknek adják át a vezérszerepet és uralmat, vagy talán az a célja, hogy a küzdelmek hatalmas tüzében megtisztuljon, megerősödjék, megacélosodjék egyik-másik nemzet és életrevalósága még szembetünőbbé váljék. Már-már azt hittük, a vége felé közeledünk, hiszen elég régen volt, hogy balkáni tűzfészkéből előszáguldott a háború vihara és igazságunk érzetében szerencsésen megindultunk a befejezés felé. De a gondviselés újabb próbára tett. A Balkán szomszédjából újabb gránáteső indult határaink ellen s a végzettől szárnyakat kell kérnünk, hogy a magasba emelkedve, a felhőt visszatérítsük s a gránátesőt pusztító zápor módjára visszazúdítsuk álnok barátaink, aláváló ellenségeink fejére.

Megvallom, félve tartom a kezemben ezt a papirost és aggódva bocsátom útjára a rajta levő gondolatokat. Bántó ellentétet látok a sok szó és tetteket, nagy tetteket váró és szülő korunk közt. Napjainkban közemberek óriásokká nőnek s feledve minden gondolatot, saját magukat és életüket, mindazt, ami a világhoz köt, feleséget és gyermeket, szülőt és rokont, jóbarátot és ellenséget, belevágnak a harc förgetegébe és örökre ott feledik magukat. Hol van a szó, mely a diadalmámort méltóan meg tudná énekelni és hol van a gondolat, mely a sír szélén vergődő ifjú, életerős emberek haláltusáját vissza tudná tükröztetni. Mindakettő

* Felolvasás a székelykereszturi Dávid Ferenc-fiókegylet Alsóboldogfalván tartott gyűlésén 1915. jun. 3-án.

megértőbbé, jobbá és nemesebbé tudna tenni. Avagy kezdjük bizonygatni a háború jogosultságát, mint több tudós tette? Kétség nélkül elismerjük, hogy a világ fejlődése folytonos küzdelmek sorozata; nagy természeti harcok teremtették meg a mi világunkat; a hideg és meleg, a tűz és víz harcoltak egymással könyörtelenül; a tűz megkeményítette a föld kérgét, hatalmas jéghegyek, glecserek megpuhították és most az ember vasekéje tépi és szaggatja minden tavasszal, hogy új kenyeret és új bort adjon. Nagy történelmi harcok rajzolták meg a világrészek és országok határait. Ifjúságunk és minden nemzet ifjúsága a háborúkból tanult meg lelkesedni, nagy eszmékért hevülni és a háborúk töltötték meg a lelkét nemes idealizmussal. Talán inkább a háborúk eszmei tartalma. Most előttünk áll a háború. A mulandóság, a halál ezer változatban, frivol módon csap le reánk, sziveket szaggat tép és tör össze. Reméljük, hogy a halál nyomában új élet keletkezik, a megpuhult szivekből tiszta, üde virágok fakadnak, a tömegsírokon új idők virágoznak ki. Mégis bár az elmúlás tudatával meg tudunk békülni, nem akad egy olyan agyongyötört gondolat, mely a háború szükségességével meg tudná nyugtatni lelkünket.

De nekünk beszélnünk kell a háborúról, mert belefurakodik minden gondolatunkba. Nem értjük meg, de bennünk lakik és követeli, hogy legalább megszokjuk. Kényszerítettek hozzá szokni: katonáink messze vidéken hosszú lövészárkokban és viharos rohamok alkalmával edzik hozzá a lelküket, mi itthon ugyan és kényelemben, de aggódva és szívszorongva lessük a harctéri eseményeket, amelyek dönteni fognak majd a sorsunk felett. Hitünk és bizalmunk kifogyhatatlan, ez könnyebbé teszi a győzelmet, tűrhetővé a jelent és reménnyel teljessé a jövőt. Azonban nem akarunk álomképet szőni ezüstös, aranyos csillogó szálakból. Nekünk most a valóság kell s az én háborús gondolataim is a valósághoz tapadnak. Milyen a mi korunk és korunknak vallásos meggyőződése s milyen hatással lehet és lehetett reá a háború.

Mindnyájan benne élünk korunkban, annyit láthatunk belőle, amennyit tudunk és akarunk. Nyitott könyv mindnyájunk előtt vagy csak egy könyvlap, melyben akadály nélkül olvashatunk s gondolkozhatunk az olvasottakon. Az emberiség ötven-hatvan év óta kétségtelenül olyan hatalmas lépéssel jutott előre, amilyenre korábban gondolni sem mertek volna. A teremtő erő létrehozta

a világot úgy, ahogy az ember kapta: volt szárazföld és tenger, a szárazon hegyek és völgyek, erdők és mezők, mindakettőn különféle állatok, volt hideg és meleg is s egyszer az egyik, máskor a másik bántott. Ez a világ rideg és könyörtelen volt. De jött az ember, átvette a teremtés munkáját s a földön új világot alkotott magának. Mindig siratott egy boldogabb időt, a paradicsomot, amit sohasem látott, de igyekezett megvalósítani. Folyton azon dolgozott, hogy jobban és jobban érezze magát itt a földön. Fáradságos volna a fejlődés hosszú útjait követni, meg lehetetlen feladat, álljunk meg tehát annál, ami a miénk. Nem lehet tagadni, az általunk alkotott világ kényelmesebb, pompásabb, jobb, mint az a régi volt. Míg hajdan csak a magunk nyers erejére voltunk utalva, most a természeti erők ezer faja segít nekünk. Mindeniket az ember kényszerítette a maga szolgálatába. Mint hajdan a nagy énekes előtt, most az emberi ész és akarat előtt leomlanak a sziklák, keménnyé formálódik a puha föld és hatalmas városok épülnek belőlük; megnyílik a föld mélye s az ott rejtőző erők készségesen rabigába hajtják magukat. Világítják, melegítik a várost, odaviszik a vizet, az élelmet s mindazt, amik kényelmesebbé teszik az életet; felkapják a betüt, a röpke szót és mérföldekre viszik; vállukra veszik az embert és mert a maga lábán lassan és bizonytalanul jár, gyorsan és biztosan száguldanak vele tova ezer kilóméterre; a tengereken szörnyű nagy alkotmányokat visznek, rajtuk ezernyi ember és ember irányítja őket; ezek az erők segítenek föl minket a magasba, a fellegek közé és ezek sülyesztenek a víz alá, a tengerek mélységébe. Az ember határtalan úr, előtte nincs lehetetlenség, nincs magasság és mélység, nincs oly tiltott és titkolt dolog, amihez eredménnyel hozzá ne fogjon. Mintha már nem is léteznék az embernek olyan sejtett vágya, amelynek nem teljesedése boldogtalanná tehetne. Így alkottunk tehát új világot, melyről rendíthetetlenül vallottuk, hogy jobb, igazabb, tökéletesebb, mint az a régi, amit kaptunk. De nemcsak az tökéletesebb, ami minket környékez, hanem tökéletesebb, jobb, igazabb, nemesebb az ember is a maga lelki világával.

Úgy látszott azonban, hogy e teremtésben háttérbe szorúlt a vallás, mely az emberi lélekben igen fontos helyet foglalt el. Mihelyt az ember megtanult alkotni és alkotásaival hatalmassá tette magát, kevesebbet foglalkozott a korábbi képzelt világával

és kevesebbet a földön túli dolgokkal. Elég erősnek képzelte magát, hogy megvesse azt, amit a valóságban sohasem látott és reménye is elmult a látásra. Korlátozó erejét sem ismerte el. Szellemileg és lelkileg elég kiműveltnek gondolta magát arra, hogy minden dolgában saját egyéniségét állítsa fel mértékül. A tudomány meg épen megtagadta a vallást; Syllabus tanítását mindnyáján ismerjük: szerinte a modern eszmék szemben állanak a vallással, a tudomány és vallás ellentétes dolgok. A vallás száműzte a tudományt és a tudomány a vallást.

A harc meddő. Az emberi lélekben a teremtő erő, az isteni szellem munkált minden időben. Az ember hiába akarta az Isten eszméjét kivetni magából, sohasem sikerült, legföljebb visszavonult, elrejtőzött az emberi lélek legmélyebb zúgába s ott tartózkodott tovább, mint a léleknek sajátszerű, letagadhatatlan állapota. Azonban a baj mégis bekövetkezett, a lelki erők megingottak s minthogy az embert csábítja az újszerű, a tudományhoz, az észhez fordultak és bolondjai lettek, mint valami világszép asszonynak. A lélek fölényessége valahogy eltűnt, erkölcsi tájékozódásunk ingadozott, száz kézzel kapunk a világ szépségein, boldogulásunkért minden áron vagyont akarunk gyűjteni s ezért nem átaljuk istenen és emberen keresztül tiporni; anyagias érzésünk és gondolkozásunk megdönthetetlennek tünt fel s az eszményi, ideális érzés mintha kiveszett volna belőlünk. Nem akarjuk az ész uralmát tagadni, de sok igazságot látunk abban a megjegyzésben, hogy „a világ és az élet korlátolt s az emberi ész csak olyan, mint a gyertyavilág, mellyel kezünkben egy beláthatatlan nagy város utcáit és házait járjuk s világítunk magunknak, de a világítást árnyék és homály kiséri, látásunk nem tiszta, hanem egyoldalú és homályos is“. A bennünk rejtőző teremtő erőnek, az Isteneszmének az a feladata, hogy ebben az egyoldalú és homályos látásban valamennyire irányítónk legyen; emeljen az élet és a világ fölé, hogy gondolkozásunk ideális maradjon és ne vesszünk el az élet kisszerű bajaiban; tudjunk örvendeni alkotásainknak, legyünk büszkék reájuk, de ne legyünk elbizakodottak; a mi világunk bármily nagy, mégsem végleges, de azért nem szabad csüggednünk; a kishitüséget, alacsonylelküséget tartsuk távol magunktól, nemes, emelkedett lélekkel járjuk a földön a nekünk juttatott körben, legyünk megértők másokkal szemben, mert a magunk részére is megértést kivánunk.

Úgy tűnik fel, mintha erkölcsi tanításokat akarnék adni. Egyáltalán nem lehet a célom. Annyit adtak már a világ teremtése óta, hogy vele minden baj ellen vértezni lehetne az emberiséget, ha maga is azt akarná. Azt sem akarom állítni, hogy az isteneszme szolgálatában ezt a háborút el lehetett volna kerülni. Elkéstünk vele, de a mostani tapasztalatainkon okulva, majd jobban gondolkoznak, ha ismét háború előtt állanak. Mi egyelőre visszavárjuk harcosainkat a lövészárkokból. Megkérdezzük majd tőlük, hogyan éreztek és gondolkoztak a húszadik század kulturájával az ezer meg ezer éves háborús gyilkolásban, az ők eredményei és meglátásuk emeli és tovább fejleszti a nemzeteket és államokat.

Egy dolog már most is valószínűnek látszik: a vallásos élet emelkedése várható és talán nem a háború miatt, hanem a háborúval előidézett lelki belátás miatt. Bár a 19. század végén és századunkban is a vallásos élet ellanyhult, a vallás szociális és politikai fontossága az államban megmaradt. Eléggé érték és érik támadások e miatt, de belátható idő alatt semmi mással helyettesíthető nem lesz, még megváltozott alakban sem. Ha tehát az egyén szükségét érzi lelke nemesítésének és emelkedésének, az egyúttal a közérzés nemesedését és a közfelfogás emelkedését is szolgálja. És erre szükségünk van még a húszadik században is.

A megfigyelések nemcsak nálunk, hanem idegen népeknél is a vallásos érzés emelkedését mutatják. Érdekes, hogy mi a tapasztalatuk erre vonatkozóan a józan gondolkozású, tiszta látású németeknek: „Határozottan megállapíthatjuk, hogy ez a háború felébreszti a népben szunnyadó lelki erőket s nem durvává, hanem jámborrá teszi azt. Megállapíthatjuk, hogy új, erőteljes vallásos élet jelentkezik. Minden tábori levél, a harctérről küldött minden futólagos értesítés is ezt bizonyítja. Az emberek szive istenhez fordul s sokan, kik ifjúságuk óta nem voltak templomban, most arra kérik a hozzájuk tartozókat, hogy menjenek oda s imádkozzanak a küzdő férjért vagy apáért. A csatadalokban Isten szavát hallják s érzik közellétét. Rég elhalt hangok törnek ki belőlük s azok az ajkak, melyek azelőtt inkább csak szitkozódtak, most imát rebegnek. Igazuk van a német püspököknek, hogy a háború a német nép iskolája. Ugyanis a halál komolysága, mely ott ül sok hazatérő harcos homlokán, nem vékony máz rétege, melyet egy szempillantás festett az arcra, hanem a legbensőbb élmény. És a háború új nevelése erősebb lesz, mint a felületesség isko-

láinak hatalma." Kétségtelenül nálunk is megállapítható ugyanez Csak nézzünk végig egy kórházvonatot, a frissen érkező sebesültek arcán mély komolyság ül, mintha a másvilágról hozták volna, szerények és csöndesek, nem tör ki belőlük a békében elpuhult ember méltatlankodása, gőgje, nem hangos, kiabáló a szavuk. Ezek olyan iskolában jártak, ahol néhány rövid hónap alatt többet lehet tanulni, mint a békés világban egy egész életen át. Lelkük talán bepillantott a végtelenbe, amikor az élet árját látták az örökkévalóságba átszakadni s ez a pillantás nekik a további egész életükre elég.

A vallásos élet fellendülését látjuk itthon is. A templomok sűrűbben látogatottak, a buzgóság megnőtt, az áhitat őszintébb. Most mindenkinek van félteni valója, mindenkinek van kiért-miért imádkoznia. Igaz is: amiért nem imádkozunk, amit nem kérünk, amiben nem hiszünk, nem bizunk, az csak véletlenül és ritkán teljesül be, de amit kérünk, amiért imádkozunk, amiben hiszünk és bizunk, az sokkal valószínűbben teljesül. A szenvedések megenyhülnek, a szenvedők megbékülnek. Ilyen a háború nevelő hatása az emberi lélekben: olyan drágaságot, értéket fedez fel az ember lelkében, amelyekre a léleknek szüksége van, de a békés kulturális élet nem kelthetett életre.

Mi lehet már most a feladatuk ilyen körülmények közt az egyházaknak és a körükben alakult egyesületeknek, mint a vallásos felfogás látható formáinak? Alkalmazkodni azokhoz a sajátos körülményekhez és célokhoz, miket korunk épen a háború hatása következtében megkíván. Az életrevalóság legfőbb bizonyítéka, hogy ezeket a célokat és feladatokat biztosan eltaláljuk. Vallásos és erkölcsi tanításainkban sem szabad megkövesedett, századok alatt megépített és elkoptatott útakon járni. Az eszme is, mint a fiatal tölgyhajtás az erdőn, jobbra-balra hajlong, de mindig csak felfelé nő. Sohase féljünk útaink építéséhez új anyagot használni, csak az biztos, szilárd, erős legyen! Úgy tetszik, hogy felfordult világunkban a vallás szerényen megvonul — csunya is volna vásári lármával előtörtetnie — s bár gondja sok, főfeladatát mégis csak abban látja, hogy azokat a lelki sebeket kötözgesse, gyógyítgassa, amelyekből oly sok van napjainkban.

Azok, akik a mi világunkkal nincsenek megelégedve s szeretnék átformálni, megjobbítani, szivesen látnák az egyház munkáját egy másik irányban, erkölcsi eszme-világunknak komolyabb,

nemesebb, tartalmasabb kifejezésében úgy, amint a háborúban átalakult lélek megkívánja. Mert tévedés volna azt hinni, hogy a háború maga mindent elvégez s mi majd ölbe tett kézzel szakíthatjuk le gyümölcseit. A háborúban a lélek csak képességet nyer arra, hogy nemesebbé, erkölcsösebbé és egyénibbé legyen, de ez még nem a nemesség, erkölcsösség és egyéniség. Csak az impulzus, az indítás arra. A kiválasztást még el kell végeznünk s a megfelelő tartalmat bele kell oltanunk a lélekbe. Ha eltakarítjuk azt a rengeteg szennyet és piszkot, amit a háború felkavart a világ háztartásában és az emberiség lelki világában, kétségtelenül nemes értékekre akadunk. Ezeket érdemes kicsiszolni és tovább csillogtatni, mint a föld mélyéből előhozott drágaköveket. Lesz mit szólanunk a hősiességnek, az önfeláldozásnak nagyszerü tényeiről, amiknek nyilvánulását a jövőben nem a harcmezőkön várjuk, hanem nemzeti, társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális küzdelmeinkben. Az egymásra utalásból egymás megértését, megszeretését várhatjuk s ez végső eredményben nemcsak ugyanazon nemzet szorosabb összetartozásának érzését követi, hanem a különböző fajok közti kapcsot is erősebbé teszi, vagy ahol nem volt, létrehozza. Az emberi lélek a sok csapás és szenvedés súlya alatt finomabbá őrlődik, igazabb, nemesebb munkák elvégzésére lesz képes.

De talán ne haladjunk ezen az úton tovább, hiszen rövidebb az időnk, minthogy célhoz érnénk. Pedig virágos, szép ez az út. Egy nagy hegyhez vezet, amit a világnépek hordtak össze. Az alsó része azt mutatja, milyen pompás, gyönyörü a mi világunk és életünk, ha békében van. A felső része csupasz sziklakő, melyből rémítő alakok, a harcok rettentő áldozatai emelik ki szobrászvéste fejüket, a lángoló rémület és iszonyat ott ül szemükben, de fájdalmas ajkukról mintha megnyugtató kiáltás törne elő: „A háború nyugszik itt, soha többé fel nem támad.“

Az Isten-eszme, az erkölcs szempontjából ez volna az emberiségre a legnagyobb haszon. De távoli idők ködös reményeivel ne áltassuk magunkat. Jobb ha a jelenben maradunk s egyelőre azt kivánjuk magunknak, hogy minél előbb véget érjen ez a rettentő háború, melyet tiszta szándékkal és oly nemes ideálizmussal vállaltunk magunkra. Az Isten-eszme majd tovább dolgozik s egyszer előjön az ő országa is.

# Heltai Gáspár költeményei.

Szabó Károly a R. M. K. I. köt. 15. lapján Heltai müvéül említi a Kolozsváron 1553-ban megjelent „Vígasztaló könyvecskét.“[1] Noha ez az állítása — mint látni fogjuk — téves, Szabó jóhiszeműségében nincs miért kételkednünk, hiszen az $A_2$ levelen kezdődő Dedicatio elején s végén ott van „Heltaj Gaspar“, illetőleg „Heltai Gáspár“ neve. A könyv $A_5$—$A_6$ levelén „Keresztyéni panaszkodás és intés“ (36 sor, közölve R. M. K. T. VI. köt 108—109 l.), a $C_5$—$C_6$ levelen „Hogy a halál nem fél sem hatalomtól, sem erőtől, sem tudomántól“ című (54 sor, u. o. 110—112 l.), a $D_2$—$D_4$ levelen szöveg közé beszőve közbeszéd tartalmú 8 soros vers (u. o. 112 l.) található. Szilády Áron a R. M. K. T. VI. köt. 324—333 lapjain minden kifogás nélkül Heltai munkájának tartja ezeket, nemcsak, de az 1551-ben megjelent „A biblia első része“ címlapjának hátulján levő „Keresztyéni intést“ (18 sor, u. o. 327—328 l.) s dr. Fereneczi Zoltán által a Magyar Könyv Szemle 1891. évi folyam 57 lapján közzétett „A Gyermeköknek való intést“ (14 sor, u. o. 333 l.) is Heltainak verses dolgozataihoz számítja. Fölemlíti, hogy Nagy Bánkainak Hunyadi historiáját egy épen nem sikerült verses interpolatioval toldotta meg (u. o. IV. köt. 273 és VI. köt. 324 l.); s bár kétségesnek látszik előtte, nem meri egészen elvetni Toldy Ferencznek azon állítását, hogy Fortunatusnak is ő a versszerzője (u. o VI. köt. 333 l.). Sziládynak e korszak irodalmában való nagy jártassága, valamint a forráskutatásban való páratlan szerencséje arról tette bizonyossá irodalomtörténetíróinkat, hogy Heltairól, mint költőről is lehet szólani. Horváth Cyrill[2] és Pintér

[1] A Magyar Nemzeti Muzeum birtokában levő példányt használtam. Szabó Károly i. h. azt állítja, hogy e kötetből ($16^{\circ}/_4$ 131 számozatlan levél) csak a címlap hiányzik, holott — mint a kötet átolvasásakor meggyőződtem —, az $A_4$ levél után legalább is 4 oldal hiányzik.

[2] A magyar irodalom története. Bpest, 1899. I. köt. 250—251 l.

Jenő [1] a magyar Halálköltészetben, Elek Oszkár [2] pedig a világirodalom Halálköltészetében igyekezett helyet keresni számára Ennélfogva nem lehet fölösleges részletesen foglalkoznunk a fölvett kérdéssel.

**Trostbüchlein.** Seivert (Nachrichten, 154 l.) s Németh (Memoria Typogr. 61. l.) után Szabó Károly állítása szerint (R. M. K. II. köt. 12. l.) 1551-ben ily című munka jelent meg Kolozsváron „Caspar Helth und Georg Hoffgreff" nyomdájából. E könyv ma nem ismeretes, legfölebb csak cím szerint (R. M. K. T. VI. köt. 328. l.) Tartalmára azonban nagy valószínűséggel helyesen következtetünk, ha azt állítjuk, hogy az megegyezik az 1553-ban nyomatott Vígasztaló könyvecskével; hiszen a B levelen levő fejezetcím szószerinti fordítása a Trostbüchlein címének. A német cím e szavakban: Gesammelt und zusammengesetzt aus christlichen Prediger Schriften — a könyv fordítását is megjelöli; minthogy a magyar kiadás címlapja az ismeretes példányokból hiányzik, nem tudjuk, vajjon ott is meg volt ez; Siczben Manlius János által 1593-ban eszközölt második kiadás címlapján nincs meg e forrásutalás. Hogy a Vígasztaló Könyvecske tényleg a Trostbüchlein fordítása, azt az a körülmény is igazolja, hogy ez időtájt Heltai több könyvét magyarúl és németül is kiadta. Igy pl. a „Catechismus minor, Azaz a keresztyeni tudomanac reuideden valo sumaya" (Kolozsvár, 1550) 1551-ben „Summa christlicher Lehre, anderst der kurze Catechismus" címmel jelent meg.

Kérdés, vajjon a Trostbüchlein eredeti munkája Heltainak? A címlap szerint „gesammelt und zusammengesetzt", vagyis csak szerkesztette. Heltai általában háromféle jelölést használ munkáin: 1. „Megtolmácsolta és magyar nyelvre fordította H. G." (A Bibliának második része, 1565; Chronika, 1574; Soltár, 1560.) 2. „H. G. által szerzett" (A részegségnek stb, 1552.) 3. „Egybe szerzettetött és befoglaltatott H. G.-tól" (Catechismus, 1553; Száz fabula, 1566). Ezeknek megfelelőleg németül, illetőleg latinul: 2. „Durch Caspar Helth" és „A Caspare Helto" (Summa christlicher Lehre, 1551, Disputatio, 1568). 3. „congesta ac disposita A Caspare Helto" (Historia Inclyti Matthiae, 1565). Mindazon címlapok, melyeken Heltai neve más összetételben, pl. a Colophonban for-

[1] A magyar irodalom története. Bpest, 1909. II. köt. 40—42 l.
[2] Athenaeum. 1908. évf. 57—61 l.

dul elő, az ő nevével a nyomtatót vagy pedig a kiadót jelölik. A „gesammelt und zusammengesetzt“ tehát annyit jelent, mint „egybegyűjtött és összeszerzett“; következőleg a Trostbüchlein nem eredeti dolgozata Heltainak.

**Vigasztaló könyvecske**. A föntebbi sorokban azt állítottam, hogy a Vigasztaló könyvecske a Trostbüchlein forditása. Szilády Áron a R. M. K. T. VI. köt.-ben parallel helyeket közöl a német és latin költészetből. „Hogy a halál nem fél“ című — szerinte (u. o. 328. l.) — egyike azon számos, többnyire halotti énekeknek, amelyek Szt. Bernát De contemptu mundi c., Cur mundus militat kezdetű énekének utánzatai. Még pontosabban megjelölve, „Hogy a halál“ stb. valószinüleg M. Johann Spangenberg Ein new Trost Büchlin für die Krancken, Und vom Christlichen Ritterjéből van fordítva. (u. o. 331—332. l.) A „Közbeszéd“-hez több variatiót említ (Ibn Gabirol, Bernardus de Morley, Luther).

Mindezzel azonban még nincs megoldva a kérdés, vajjon Heltai maga fordította a magyar szöveget, avagy ő csak a németet szerkesztette s a fordítás másnak a munkája? Aki Heltai egyéb munkájának a stilusát ismeri s a Vigasztaló könyvecskét olvassa; valamint látja, hogy a Dedicatiot Heltai Gáspár irta alá: rögtön észreveszi, hogy Heltai stilusával van dolga. Ennek az állításnak más bizonyítéka is van. 1552-ben, tehát a Vigasztaló könyvecske megjelenése előtt egy évvel „A részegségnek és tobzódásnak“ stb. ajánlásában e sorok olvashatók: „Ha szinte tiszta magyarsággal írva nincsen is, jó neven vegye, mert jól tudja kegyelmed, hogy nyelvem szerint szász vagyok és ezt a keveset 16 esztendeig tanultam“. Nos, ha egy évvel előbb még panaszkodnia kell magyartalan stilusáért, lehetséges-e az, hogy egy évvel utóbb már hibátlan magyarsággal tudjon írni? S ha igen-nel akarnánk felelni e kérdésre, jusson eszünkbe, hogy 7 év mulva minő nehézkesen, germanizmusokkal, latinossággal telve fordította le a Zsoltárokat (V. ö. „A Heltai-féle biblia“ c. dolgozatomat a Ker. Magv. 1910. évf. I. sz.-ban); s ez idegenszerűségei — Beöthy Zsoltnak ellenkező állítása ellenére (Magyar széppróza, I. köt. 140. l.) — 13 év mulva is kisértenek Fabuláiban.

Összefoglalva az elmondottakat: *A Vigasztaló könyvecskét nem Heltai fordította; következőleg az ő költeményeiről többé szó sem lehet.* Ki fordította hát e verseket s a könyveket? — további kutatásokig megfejtetlen marad. Tán nem helytelen Gyulai István irányában vizsgálódni.

*Dr. Borbély István.*

# Köszöntő a Berde-serleggel.*

Mondotta: **Ferenczy Géza.**

Dúló csaták idején, de egy jobb jövő iránt növekedő bizalommal veszem kezembe a Berde-serleget, hogy a mai alkalomból is hálás kegyelettel adózzunk a multnak; hogy emlékezzem és emlékeztessek.

Minden serleg: emlékeztető és egyszersmind útmutató.

Emlékeztető a mult jelentősebb eseményeire és a nevüknek kiváló becsülést szerzett egyénekre; és útmutató számunkra, hogy mikép kell cselekednünk, ha az érdemes előd méltó utódjává kívánunk válni.

Az emlékezés: a mult eseményeinek visszavarázsolása a jelenbe.

Emlékezzünk a multra azért, hogy annak tanulságos eredményét értékesítsük a jelenben és kihasználjuk a jövő számára.

Mult, jelen és jövő: ez az egész örökkévalóság. Mult, jelen és jövő: az egyház, a nemzet időbeli élettartama.

És ez élettartamnak az örökkévalóságig való meghosszabbítása szempontjából melyik értékesebb? A mult-é megdicsőült hagyományaival? A jelen-é, mely a kimondott, szóval a bevégezett tettel már multtá válott? Vagy a jövő sokat igérő, csábos, biztató reményeivel?

Meggyőződésem szerint: a mult. A mult, mely a megtörtént események élő leltára; mely salaktól, szennytől megtisztult jellemek, erkölcsi értékek állandó kiállítása.

A mult, mely a jelen alapja és a jövő tükre. A történelem eseményei a forgó idővel ismétlődnek, eltünnek és megújulnak.

Mi teszi a szárazföld egy bizonyos részét hazává? És mi teszi az ugyanazon hitet vallók csoportosulását egyházzá?

Bizonyára nem a jelen és annak irott telekkönyvi tulajdona, melyet egy erőhatalom darabokra téphet; nem is a jövő délibáb reménye, mely nem szervezési sziklatalapzat, hanem a mult, a történelmi mult.

Hazává teszi a földterületet az annak minden hegyéhez, völgyéhez, minden porához, minden atomjához elválaszthatatlanul hozzáfűzött történelmi mult.

*Ez* a vereckei szoros az Árpád apánk útja, *ezen* a Rákos

* Az 1915. évi főtanács Berde-ebédjén aug. 29-én.

mezején választatott Mátyás, a vérbeli igazi magyar király; *ezekben* a Beszkidekben lobogtak a legnemesebb fejedelem pro patria lobogói; és *itt*, a debreczeni nagy templomban hírdette nagy Kossuthunk a minden áldozatot tulérő függetlenséget.

*Ott* Kerelő-Szentpálnál törött derékba Békés Gáspárral egyházunk virágkora, *amott* az agyagfalvi réten gyülekeztek nagy őseink s közöttük nagy alapitónk, Berde Mózsa is, nemzeti szabadságunk védelmében; és *itt* a tordai út sarkán, *ezen* a kövön, melyet ereklyeként őriz templomunk mellett a hálás kegyelet, *ezen* építette fel halhatatlan Dávid Ferencünk szabadelvü egyházunkat és azt a dísztermet, hol egyházunk érdekében gyülésezünk és a főiskolát, mely egyházközönségünknek annyi elismerést szerzett és oly sok értéket kell termeljen annak részére, azt építette fel fejedelmi hagyományával Berde Mózsánk.

E történelmi mult a mi és csakis a mi örökségünk, kizárólagos tulajdonunk.

Elidegeníthetetlen és elrabolhatatlan Nem kell, hogy bizonyítsa irás, őrizze szurony, nem emésztheti a rozsda, nem rághatja el a szú, nem rabolhatja el ellenség, nem semmisítheti meg az elemek harca, nem, mert a történelmi mult az élőfa gyökérzete. És hiába tépik le az élőfa lombját, nyesik le galyait, sőt törik derékban törzsét; mindaddig, míg annak gyökérzete ép, százszor is kihajt, erőteljesebb ágakkal, dúsabb lombozattal ékesül fel.

A multat értékeljük e pillanatban is, midőn Berde Mózsa emlékének áldozunk, ki életében hazánkat és egyházunkat lángolóan szerető igazi hazafi és hűséges hivő volt.

Mai helyzetünk igen hasonlatos az ő fiatalkora állapotaihoz. Akkor is világháború dúlt. Nem tévedek a minősítésben, mert ha hazánk a világegyetemhez viszonyitva egy parány is, nekünk e parány az egész világ.

Megtámadták nemzeti szabadságunkat, függetlenségünket, megtámadták hazánk épségét s az ifj. Berde a férti erejével, lángoló hazaszeretetével annak vé.elmére sietett s mint választott országgyülési követ s mint kinevezett kormánybiztos, lankadatlan szorgalommal, határtalan önfeláldozással teljesitette az igazi hazafi minden kötelességét.

Becsületesen megharcolták a világ legnemesebb szabadságharcát. Emberé a munka, Istené az áldás és Isten végtelen bölcsességének tetszett áldásainak bőségét jobb jövőre fenntartani.

Nehéz megpróbáltatások következtek. Tűrés és szenvedés vált a magyar osztályrészévé. Tűrt és szenvedett. S mivel teher alatt nő a pálma s mert az ütések alatt keményedik az acél, a megpróbáltatások nehéz sulya alatt naggyá nőtt, izmossá fejlett a nemzet s férfivá érett az ifjú hős Berde.

Midőn szünetnélküli tevékenységét nélkülözhette a haza, a társadalom és főleg egyházunk szolgálatának szentelte munkaerejét.

Nem hivatásom s nincs terem arra, hogy élettörténetét bár

dióhéjban is vázoljam. Én jellemét kutatom s ezt önvallomásában vélem feltalálni, mit igy domborított ki:

„Egész életemben, gyermekségem óta, egy szent célért küzdöttem, sokszor gúny és nevetés tárgya voltam, rongyosan jártam, magamtól minden élvezetet megvontam, csakhogy az elémbe tűzött nagy célt megközelítsem, megakartam mutatni, hogy szegény legény is hasznára lehet a társadalomnak, az emberiségnek, nemzetének, erős akarattal. Isten megáldotta igyekezetemet, jutalmazta fáradságomat, *egyházunk* és ebben székely nemzetünk élvezni fogja sok gonddal ápolt munkám gyümölcseit.

Adja Isten, hogy okosan és hasznosan élvezze."

Ime a jellem! Nemes célt tűz maga elébe. Megmutatni az előítéletnek, hogy szegény legény is hasznos tagja lehet az emberiségnek, ez a demokrácia. E cél megközelítésére önmegtagadással, lankadatlan fáradozással munkál, ez a férfiasság.

Mint dolgos méh, ernyedetlen szorgalommal munkálkodott, hogy a gyűjtött mézet vederrel nyújtsa másoknak, ez az altruizmus. Nyujtja egyházunknak és abban fajunknak, nyujtja azoknak, akiket egész szivével szeretett. Furcsa érzés is az a szeretet. Ez elvontan nem létezhet, tettekben kell megnyilatkoznia.

Ideig-óráig nagy önmegtartóztatással visszafojtható a megnyilatkozás. Berde az önmegtartóztatás mintaképe volt. Tette szerénységből, tette azért, hogy az elismerést kikerülje. Jutalmát csupán saját öntudatában találta. Édes gyönyörének ad kifejezést, midőn megállapíthatja, hogy Isten megsegítette s egyházunk és fajunk élvezni fogja annak gyümölcseit.

Ime a jellem; ime az igazi unitárius magyar mintaképe.

Nagy érték egyházunknak az a fejedelmi vagyon, melyet végrendeletében nekünk juttatott, de százszor nagyobb érték az az erkölcsi példa, melyet életével, jellemével örökségül hagyott.

Ép testben lakozik ép lélek. A vallásközönség egészséges szervezetében fejlődhetik áldásos tevékenység.

Berde Mózsa fejedelmi hagyományával egyházunk egészséges szervezetének lehetőségét biztosította s utmutatásul hagyta, hogy „okosan és haszonnal" élvezzük. S így reánk vár a nemes feladat, hogy példanyujtásának felhasználásával az ép testet kiépítsük s abban az ép lélek zavartalan működését biztosítsuk.

A nagy Berdének szavaival zárom: „Adja Isten, hogy okosan és haszonnal élvezzük."

Berde Mózsa emlékére emelem e serleget, szelleme soká, mindörökké éljen!

# IRODALOM.

**Tavaszy Sándor:** Az ismeretelmélet és a megismerés psychologiája. (Transcendental filozófiai tanulmány.) Kolozsvár, 1914.

E tanulmány célja az ismeretelmélet feladatát, karakterét és módszerét pontosan megállapítani s egyúttal rámutatni arra, hogy az ismeretelmélet természete és módszere mennyiben különbözik a psychologiai módszertől; mi az a plus, amit a megismerés belső logikai strukturájának, igazi jelentésének kellő megértésére az ismeretelmélettől méltán várhatunk szemben a psychologiával. Hogy ezen feladatát kellően megértesse és megvilágítsa, tüzetes analysis tárgyává teszi azon felfogásokat, melyek az ismeretelméletben nem láttak többet, mint a megismerés processusának psychologiai analysisét s ezen processus fázisainak részletes megvilágítását.

Ezen vizsgálódások eredményeként igen helyesen megállapítja, hogy az ismeretelméletnek magasabb feladatai vannak, mint amelyeket a psychologia a maga empirikus módszerével elérhet. Ezt a feladatot az ú. n. transcendentalis módszer útján lehet megvalósítani, mely az előbbivel szemben „az öntudat világán belül állva" kutatja az öntudat szerkezetét és megvalósulásának lehetőségeit. A transcendentalis módszer jelentőségének részletes kifejtése alkotja a mű második részének tárgyát, mint amely hivatva van arra, hogy az ismeretelméletet a maga feladatának megoldására képessé tegye s az állandóan betolakodó psychologismustól megtisztítsa.

A mű egész tendenciája csak helyeselhető. Azok a megjegyzések, melyeket a psychologismus ellen felhoz s ahol a transcendentalis módszer jelentőségét hangsúlyozza és bizonyitja, mind helyén valók.

Nem látjuk azonban tisztán a tiszta logika és az ismeretelmélet viszonyát. Egy helyen ezt nem is tartja sürgős feladatnak, a tiszta logika határozatlansága és kialakulatlansága miatt (32. l.), mintha bizony az ismeretelmélet kialakultság és határozottság dolgában előbb állana. Majd a tiszta logikát (80. l.) összekötő hídnak mondja az ontologiai és axiologiai ismeretelmélet között. Majd ismét a logikát, mint a gondolkodás formáinak tudományát s az ismeretelméletet, — mint amely az ismeretek tartalmára is vonatkozik — egymásra utaltaknak jelenti ki, minthogy formát tartalom nélkül és tartalmat forma nélkül nem ismerhetünk.

Beszél tiszta ismeretelméletről, melynek feladatát a transcendentalis, tudományos Én-nek vizsgálata alkotja és alkalmazott ismeretelméletről, mely a transcendentalis módszernek a logika, ethika, aesthetika és pneumatologia terén való érvényesülését van hivatva feltárni. (118. l.)

A tudományos öntudatnak, (miért nem csak tudat?) melynek megkonstruálásától várja a szerző az ontologiai és axiologiai problémák végleges megfejtését, van ontologiai rétege (65. l.), a kategoriák, melyek a transcendentális Én-nek, ezen *ős psychosisnak* ontologiai ős alkatában vannak lefektetve. Van továbbá *normál természete*, melynek alapja az Én reflexioképességében rejlik. Majd a tudományos öntudat „axiologiai kategoria", (68. l.) az Én-nek legmagasabb logikai *készsége*, melyben ott lüktet a logos törvényszerüsége.

Mindezek részben homályos dolgok, részben nagy általánosságok. Részletes birálatuk mind külön fejezetet igényelne. Szerző sok fogalommal, mint biztos és megállapitott ténnyel operál, amelyek pedig mind nagy kérdőjelekként merednek a komoly tudományos kutatás elé. Mindennek oka az, hogy igen sokat akar mondani, ami viszont a probléma sokfelé elágazó természetéből némileg érthető.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy mindaz, amit a psychologismus cáfolatára és a transcendentalis módszer mellett felhoz, csak helyeselhető. Az ismeretelméletnek égető szüksége van arra, hogy a psychologismustól végre megtisztíttassék. Viszont vigyáznia kell arra, nehogy hangzatos jelszavak gyártásával a transcendentalismus aegise alatt egy újabb burkolt psychologismust kezdjen, mint ez napjainkban divatos. A helyesen értelmezett transcendentalis módszer ettől a veszélytől kétségtelenül meg fog óvni s amennyiben a jelen mű is ezt sürgeti, igaza van, habár maga sem tudja még tisztán elkülöníteni a transcendentalismust a transcendentalis látszatot magukon hordó divatos psychologiai koncepcióktól. Végül dicsérettel kell megemlékeznünk a szerző nagy irodalmi tájékozottságáról, mely a régibb és újabb ismeretelméleti irodalom öszszes termékeit, csaknem kivétel nélkül, felöleli.

**Unitárius szószék** Megjelenik negyedévenkint. Előfizetési ára évi 6 korona. Kiadja az egyetemes unitárius lelkészkör. A három első füzetét szerkesztették: Bölöni Vilmos, Deák Miklós és Ürmösi József, az utolsót Ürmösi József egyedül. Ez évfolyammal XI kötet jelent meg az unitárius lelkészek egyházi dolgozataiból. Az utolsó kötetben 27 lelkésztől 50 dolgozat látott napvilágot. Az egyházi beszédek nagyrészén a háborus hangulat ömlik el. És ez természetes is. A szószéknek az élettől elzárkóznia nem lehet, sőt azzal keresnie kell az összeköttetést. Különben is a vallásos hitnek a háborúban nagy szerepe van. Íróink erre több helyen találóan rá is mutattak. Más helyen megkeresték a győzelem biztosítékait, vagy a háború újjászűlő erejét, vagy éppen

annak a kereszténységgel való összeférhetetlenségét. Bármilyen különböző felfogás nyilatkozik meg az egyes íróknál, de mindnyáján egyesülnek a győzelem hitében s az igazság diadalának reménységében. A dolgozatok között van imádság, egyh. beszéd, úrvacsorai, keresztelési, esketési és temetési beszédek. Különböző értékűek, de a mi népünk igényeit kielégítik s a lelkek építését hathatósan munkálják. Különösen jól esett látnunk, hogy legifjabb lelkészeink is nemes versenyre kelnek a munkában. Így örömmel olvastuk a régebbi írók mellett a Zoltán Sándor, Keresztesi Dénes, Orbán Lajos, ifj. Ütő Lajos, Bedő Ápád, Árkosi Tamás, Bálint Ödön, Bedő Miklós, Taar Géza, Bárka József és Kiss Sándor neveit. De még sokan vannak a hivatalosak. Mert hitünk szerint egy ilyen közös vállalatnak a célja nem az, hogy egyes kiválóbb íróink dolgozzanak a többiekért, hanem az, hogy egyh. beszédirodalmunknak az átlagos nivója emelkedjék. Éppen ezért nem keresünk benne mindég minta-beszédeket, bár nagy örömünkre szolgál, ha minél több ilyent látunk, hanem azt szeretnők, hogy ez legyen az unitárius lelkészek szószéki működésének a tűköre, hogy benne mindnyáján tanitsunk és belőle mindnyájan tanuljunk.

*N. Á.*

**Dr. Imre Sándor.** A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység. Budapest, 1915. Különlenyomat Az Orsz. Paedagogiai Könyvtár és Tanszermúzeum Hivatalos Ertesítőjéből. 40 l.

Már jó ideje örömmel figyeljük azt az egész lényegében tervszerűen átgondolt és szervesen taglalódó paedagogiai programot, melyet Imre Sándor, ez a tiszta gondolkodású és finoman elemző fő írásaiban közre bocsát. Az írót nincs miért hosszasan méltányolnunk. Talán meg is bántanók őt ezzel. Elég megállapítanunk, hogy a legnagyobb magyar pedagógiai iskoláján ment keresztül, kinek egész nemzetnevelő programmja megfogta, lebilincselte, kinek pedagógiai gondolkozását megértő lélekkel ő ismertette a magyar irodalommal. Ennek a rövid kis tanulmánynak is — aligha csalódunk — ha Széchenyi gondolatvilágában keressük nagy, az egész nemzetet befoglaló alapgondolatát. A szerző nem most fejtegeti először. Már olvastuk nála ismételten is azt a programmszerü kivánalmat, hogy nevelői gondolkodás megteremtésére termékeny talajt kell előkészítenünk az egységes nemzet egészének lelkében, aztán tudatossá kell tennünk azt a gondolatot, hogy nemzetnevelést nem végezhetünk ötletesen, alkalomszerűen, egyik vagy másik iskolafaj részleges reformjának, az elemi, középvagy főiskolai oktatás izolált javításának előráncigálásával. Reformra kell törekednünk szervesen, egységesen a közoktatás egész vonalán. A nevelés sok tényezőjét, az oktatás különféle természetű munkáját egységesen, céltudatosan tömöríteni, egyesíteni, ez lehet és ez kell hogy legyen egy nagy nemzetnevelő, fejlesztő, erősítő és emelő munkának a programmja. S nekünk úgy tetszik, hogy a szerzőnek ezt a régi, Széchenyi-ízű nagy gondolatát ennek a

világháborúnak tanulságai csak megerősítették, csak igazolták. Most, amikor a háborús pedagógia termékei oly bőségesen garmadával özönlenek — különösen a német irodalom piacán — nekünk ezt a magyar fejből kiszökő gondolatot kellene megszívlelnünk s megvalósításához a német erő szivósságával és kitartásával hozzákezdenünk. Mert az a programm-töredék — amit a szerző ebben a rövid tanulmányban ad — nem egy-két évnek, vagy akár évtizednek szalmalángszerü nekibuzdulását feltételezi, hanem sok-sok alapozó, gyűjtő, tájékozódó munka és nekikészülődés után tervszerü, a végsőkig kitartó, a végső célt, a határainkon belől élő minden egyestől óhajtott, várt, sóvárgott nemzeti egységet minden botorkálás és eltérés közben is szem előtt tartó, lelkes és kifáradni nem tudó örök törekvést. Ez az a nagy gondolat, amely széleskörü perspektivával jutalmazza azt, aki ezt a rövid, de velős tanulmányt elmélyedő figyelemmel végigolvassa.

**Rajka Géza: A kolozsvári szabó céh története a XV—XVII. században.** 8 r. 219 l. 2 képpel. Kolozsvár, Stief Jenő nyomdája. 1913. A kolozsvári szabó céh eredetileg oltárfentartó vallásos ipartársulat volt. Első 1475-beli céhszabálya még ilyennek mutatja. A gyökeres változás a társulat életirányában a reformációval áll be. Ennek legfőbb bizonysága az 1561.-i céhszabályzat. A kolozsvári szabó céh ezóta lett tisztán iparos szervezet.

Az a vaskos kötet, melyet Rajka Géza erről a céhről írt, egyike a legsikerűltebb kolozsvári bölcsészetdoktori értekezéseknek, s azok átlaga fölé magasra kiemelkedik. Szerzője legnagyobb részben az Erd. Nemzeti Múzeum céhadatait használta forrásul, de széleskörü tájékozottsággal apróra feldolgozta a kérdés teljes irodalmát is. Kiemelhetjük bevezetésében megnyilvánuló összefoglaló készségét. Kolozsvár középkori fejlődését és céhviszonyainak kialakulását ily röviden, tömören és világosan még senki sem írta meg.

Külön fejezetekben tárgyalja a céh megalakulását, fejlődését, s a XV—XVII. századi szabó-ipart általában. Külön szakaszt szentel a céh házának, a védelme alatt állott, ma is meglevő u. n. Bethlen-bástyának, a céh szöllőgazdaságának és temetkező társulatának, szervezetének és belső életének. A XVI—XVII. századi szabó-iparról szóló fejezetében becses táblázatokban adja a leginkább használt anyagokat és árukat ártáblázatokkal együtt. Viselettörténeti adat-összeállításával élénken megvilágítja a régi erdélyi viselet gazdagságát és ezzel a szabó ipar jelentőségét. Mivel a mű által tárgyalt időkör egy részében Kolozsvár lakóinak többsége s így a szabó céh egy része is unitárius volt, több szakaszban találunk unitárius vonatkozásokat.

Tudományos bizonyíték-anyaga kimutatását, forrásidézeteit, egy-egy felvilágosító megjegyzését helyesen külön a könyve végére nyomatta, hogy ne zavarja vele az olvasót. Mert kutató tanulmányozó ott úgy is megkeresi, másnak pedig éppen olvasás közben nincs szüksége reá. E bő (177 217 l.) jegyzetekben is sok becses adalékot nyújt.

A könyv teljes elismerésre méltó. A szakirodalomnak határozott nyeresége és nem szakemberek részére is érdekes olvasnivaló. Külön kiemeljük, hogy a reformáció történetének érintésénél teljesen tárgyilagos s tiszta látását nem befolyásolja felekezetiesség. Kiemeljük azt is, hogy egyházi levéltárunk adatait is sikerrel használta műve becsének emelésére.

A vaskos kötet Kolozsvárt, Lepage Lajosnál 3 koronáért kapható. *Kelemen Lajos.*

**Isten igéje a háború idején.** Egyházi beszédek az 1914—15-iki világháború alatt. Irta: Bodor János szászvárosi református lelkész. Kiadja Hoffmann és Kronovitz, Debrecen. 186 l. Ára: 3 kor.

Egy helyes élet- és világnézettel biró s hivatását a maga komoly szentségében felfogó lelkipásztornak egy egész egyházi évkörre terjedő 28 egyházi beszédét s nehány alkalmi imádságát foglalja magában ez a külsőleg is csinosan kiállított kötet. Amint a címe is mutatja, célja az, hogy a világháború súlyos megpróbáltatásai alatt élő hiveket Isten igéjével világositsa, vigasztalja, emelje, lelkesítse és áldozatokra buzdítsa. A cél nemes s a célra munkáló egyházi beszédek is túlhaladják a hazai protestáns egyházi irodalom hasonló termékeinek az átlagos nivóját. A világháború borzalmas sötétségét helyes érzékkel és szerencsés kézzel világítják meg az Isten igéjével. Az egyes beszédek alakilag és tartalmilag minden igényt kielégítenek. Irályuk szép és választékos. Bár itt-ott megcsendül bennük a ref. dogmatika hangja, ami az iró vallásos felfogásából természetszerűleg foly, de azért bármely felekezetű hívek épülésére szolgálhatnak. Mi nyugodtan ajánljuk olvasóink s különösen lelkészeink figyelmébe. *V. A.*

**Kemény Gábor,** a francia középiskolák szelleme. Különlenyomat a Magyar Paedagogiából.

Ennek a kis tanulmánynak szerzője hosszabb időt töltött tanulmányúton Párisban, ahol a középfokú tanítás szervezetét és módszerét tanulmányozta. Megfigyeléseit eleven tollal, közvetlenül írja le s összehasonlításokat tesz a francia és a magyar középfokú tanítás között. Kritikai észrevételei is vannak s különösen tanulságosak az 1902. évi tantervre vonatkozó megjegyzései. Tanítással foglalkozók haszonnal és okulással olvashatják ezt az eleven és közvetlen szemléletek alapján megírt rövid tanulmányt.

**Imádságok háborus időben.** Irta Szentkirályi Károly garbolci ref. lelkész. II. füz. Kovács Gyula könyvkereskedő kiadása. Nagybánya, 1915. 41. l. A füzet tartalmaz áldozócsütörtökre egy elő- és utóimát, egy áldozócsütörtök és pünköst közötti vasárnapra szintén elő-, utóimát s ezeken kivül egy hétre bűnbánati imádságokat. Gondolatunk szerint a lélek minél közvetlenebbül óhajt Istennel társalogni. Ezért az ilyen kötött beszéddel túlságosan terhelt, mesterkélt imádságokat nem tartjuk célravezetőknek.

**Ézsau és Jákób.** (Társadalmi regény-töredék). Irta Ütő Lajos. Dicsőszentmárton, Erzsébet könyvnyomda R.-T. 1915. 61. l. A csinosan kiállított fűzet a kiadónál 1 kor.-ért kapható.

**Az Út,** folyóirat a lelkipásztori munka számára. Szerkesztik és kiadják: Dr. Ravasz László, dr. Imre Lajos, dr. Makkai Sándor, a gyakorlati teologia rendes-, illetve magántanárai a kolozsvári ref. theologiai fakultáson. Megjelenik julius és augusztus hó kivételével minden hónap 15-én, két íven. Előfizetési ár egész évre 6 kor., félévre 3 kor., egyes szám ára 80 fillér. Előfizetést, reklamációkat, kéziratokat, leveleket dr. Ravasz László címére (Kolozsvár, Bocskay-tér 1.) kell küldeni.

A magyar protestáns lelkipásztorság szokatlanul nagy anyagi és szellemi áldozatkészséggel aránylag sokkal több lapot tart fenn, mint bármely más kulturális testület. Mindamellett azonban régóta szükségét érezte egy olyan lapnak, amelyik tisztán csak a lelkipásztori munka megtermékenyítésére és szakszerű fejlesztésére törekedik.

Ilyen lapot akarnak alapítani a szerkesztők, ha elegendő támogatásra találnak. A lap nem fog egyházpolitikát űzni sem külső, sem belső vonatkozásban; nem szolgál tisztán tudományos célt, bár határozottan tudományos alapon áll. Nem lesz kritikai szemle, hanem gyakorlati útmutató, mit hogyan kell csinálni, mert az a meggyőződés vezeti a szerkesztőket, hogy a protestantizmus harcát az építő lelkipásztori munka vívja meg. Minden szám közölni fog egy rövid meditációt, egyébként az anyag az igehirdetés (dr. Ravasz), a vallástanítás (dr. Makkai) és a lelkipásztorkodás (dr. Imre) három fővovatában fog elhelyezkedni s irodalmi és lapszemlét is fog adni. Teológiai álláspontjuk nem dogmatikus, nem kritikai, hanem positiv, a valóság és eszmény ténye előtt meghódoló.

Az első szám októberben fog megjelenni és csak a jelentkezetteknek fog megküldetni.

# KÜLÖNFÉLÉK.

**Az 1915. évi E. Főtanács.** A folyó évi Egyházi Főtanácsnak az eddigiek közül kiemelkedő színt adott az a körülmény, hogy Ferencz József püspökünk születésének 80-ik évfordulójához érkezett. Ezt az alkalmat még a mostani súlyos viszonyok között sem szalaszthatta el az az egyház, amelynek szolgálatában töltött el a püspök 60 évet, amelynek javára szentelte apostoli munkásságát s amellyel a hosszú idő alatt mintegy összeforrott lénye és egyénisége. Az egyház nevében a főtanács megnyitása és megalakulása után világi részről báró P. Horváth Kálmán egyh. főgondnok, egyházi részről dr. Boros György egyh. főjegyző üdvözölte az érdemes főpásztort, kit ez alkalommal a királyi kegy is a Ferencz József-rend nagykeresztjével tüntetett ki. Mindkét üdvözlő beszéd élénk színekkel festette azt az áldásos munkát, amelyet az ünnepelt előbb mint lelkész és tanár, majd mint püspök az egyház érdekében kifejtett, amellyel legjelesebb püspökeink sorában örökre emlékezetes nevet biztosított magának. A püspök válaszában nem csupán elismert szónoki erejéről, hanem az egyház minden érdekét felölelő nagy figyelméről tett bizonyságot. Ismételten megmutatta, hogy teljesen méltó arra az általános tiszteletre és megbecsülésre, amelyben nemcsak egyházunk tagjai, hanem minden ismerője részéről országszerte részesül. Ez az elismerés jutott kifejezésre azokban a meleghangú üdvözlő sürgönyökben is, melyeket dr. Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter és gr. Tisza István miniszterelnök küldött az ünnepelt főpásztornak.

Még egy más lélekemelő pontja volt az idei főtanácsnak, amely e részben a zsinati főtanács hatáskörét is betöltötte, amelyet a háborús viszonyok miatt megtartani nem lehetett, t. i. a papszentelés. 28 tettre kész ifjú lelkész került ezúttal felszentelésre.

Az ünnepély külsőleg is megható volt. De tartalmat adott neki Józan Miklós budapesti lelkésznek szónoki erővel előadott alkalmi beszéde és a püspöknek fölavató beszéde, amelyben méltán hivatkozhatott 60 éves lelkészi működésére. Maradandó értéket pedig az ünnepélynek az fog adni, ha ifjú lelkészeink betelve a hitnek, szeretetnek és buzgóságnak a lelkével lankadatlan munkásai lesznek annak a vallásnak és egyháznak, amelyre elhivattak.

Az ünnepélyek lezajlása után a főtanács a rendes mederben tárgyalta egyházi ügyeinket, melyeknek keretében szomoruan vette tudomásul a br. id. Daniel Gábor tiszt. főgondnok halálának a bejelentését, aki évek során keresztül, ősi családjához méltóan, nagy buzgósággal, lankadatlan érdeklődéssel és áldozatkészséggel vett részt egyházi ügyeink fejlesztésében. Tudomásul vette a főtanács a püspöknek, az E. K. Tanácsnak s jószágfelügyelő-

ségnek egyházi életünk minden ágazatára kiterjedő, részletes jelentéseit, valamint a pénztárvizsgálatról, a székelykeresztúri főgimnázium építésére és az egyházi pénzkezelésre vonatkozó jelentéseket is. A dr. Bedő Albert-féle pályadíj a 6 pályázó közül egynek sem adatott ki. Megválasztattak E. K. Tanácsi tagoknak: Vári Albert, Lőrinczi Dénes esperes, dr. Árkosy Gyula, Albert Dénes, Pákey Lajos, dr. Tóth György, Csegezi Mihály, Varga Dénes, Székely László; egyházi tanácsosoknak: Régeni Áron, Ütő Lajos, dr. Zsakó Andor, Rédiger Béla, Halmágyi Gábor, Vajda Ákos, dr. Vass Miklós, Varga András, Veress Sándor; a székelykeresztúri főgimnázium igazgatójának: Pap Mózes; előadó-számvevőnek Kovács Kálmán tanár; pénztári ellenőrnek ideiglenesen Sárdi Lőrincz, valamint a II-od és III-ad foku fegyelmi bíróság tagjai újraválasztattak. A keresztúri gimnáziumhoz tanárnak dr. Borbély Ferencz, a kolozsvárihoz 1914. szept. 1-től kezdődőleg Á. dr. Kiss Ernő választatott meg.

Két nagyjelentőségű ügy szintén e főtanácson nyert elintézést. Egyik a teológiai akadémia szervezete és szabályzata, másik a gimnáziumi vallástanítási tanterv elfogadása. Azonban mindakettő csak külső keret. Azt élettel és tartalommal a munkások és végrehajtók lelkes tevékenysége kell hogy megtöltse. Adja Isten, hogy e lépések egy nagyobb arányu szellemi, vallásos és erkölcsi lendületnek a kezdetét jelöljék.

Pénztári számadások, költségvetések elfogadása, a különböző segélyek kiosztása mellett nagy érdeklődés kísérte a tanügyi jelentéseket, melyek a teológiai intézetről, a kolozsvári és sz.-keresztúri iskolákról, az elemi népiskolákról, a nyári vasárnapi tanításról és a nem unitárius középiskolákban tanult unitárius növendékek hitoktatásáról szólottak. Gál Kelemen előadó gondos jelentésének a tükrében láttuk a nevelés különböző ágazataiban a munkát, a lelkes tevékenységet, az életet és fejlődést, de láttuk amellett a hanyagságot, a közönyt és hiányokat is. Egyben fontos javaslatok lettek elfogadva a hiányok kiküszöbölésére s a fejlődés biztosítására.

A jótékonyság oltárán is áldozott az E. Főtanács. A püspök indítványára egy sárosmegyei községben egy ház és melléképületei költségeire egyhangú lelkesedéssel megszavazott 1000, azaz ezer koronát s ezen kívül a Városháza előtti téren a „Kárpátok őré“-be a testületileg kivonult tagok tekintélyes összeget érő szeget vertek. *V. A.*

**Az unitárius lelkészkör közgyűlése.** Népes közgyűlést tartott az unitárius lelkészkör f. é. aug. 28-án Kolozsvárt, az unitárius kollégium dísztermében. A közgyűlést Taar Géza nagyajtai lelkész alakilag és tartalmilag egyaránt emelkedett imádsággal vezette be. Vári Albert elnöki megnyitójában a jó pap lelkivilágát vázolta, amelyben a tudomány szeretete mély vallásos érzéssel s az élet apró gondjai és kötelességei magas eszményi céllal párosulnak. Csifó Salamon teológiai tanár: „A tudományos teológia és a gyakorlati lelkészkedés“ címen tartott felolvasást. A felolvasást érdekes és széleskörű vita követte, amelyben előadónak nem egy állítása ellentmondással találkozott ugyan, de ama célja és törekvése, hogy a teológiai tudományok és a gyakorlati lelkipásztori működés között az összekötő kapcsokat keresse és megállapítsa, általános helyesléssel fogadtatott. Nagy részben az ezen felolvasás nyomában

megindult és letolyt széleskörű vita lett az oka annak, hogy Ütő Lajos dombói lelkésznek a tárgysorozaton levő fölolvasása a jövő gyűlésre maradt. Miután Ürmösi József az „Unitárius szószékről“ részletes és mindenre kiterjedő jelentést tett, Ürmösi Károly ped g a pénztár állapotát ismertette, megejtették a tisztújítást. Elnök lett: Vári Albert, alelnök: Lőrinczi István, jegyző Benczédi Pál, pénztárnok: Ürmösi Károly, az „Unitárius szószék“ szerkesztője: Ürmösi József.

**Heltai Gáspár egy könyvéről.** Az 1906. év juliusában hivatalos könyvtári kiküldetésben a Kisküküllő mellett járva, Abosfalván megtekitettem Altorjai br. Apor István úr könyvtárát, melyben azelőtt néhány évvel dr. Szádeczky Lajos fedezte föl Szamosközi Istvánnak egy magyar históriás énekét. A 4000 kötetre becsülhető szép könyvtár az Apor-udvar kerti pavillonja emeletén egy tágas szobát tölt meg. A magyar bibliografiában számottevő érdekességei közt különösen említésre méltó, hogy br. Apor Péternek a Metamorphosis Transylvaniae írójának nehány könyve van e könyvtárban. Köztük van Socini Faustonak Ad Jacobi Palaeologi librum ad Racoviensibus responsioja, (Racoviae, 1627. 8 r.), táblájában Heltai Gáspár énekes könyvének 1560-i kiadása töredékeivel.[1] De van ott egy olyan kötet is, mely táblája tanusága szerint egykor Heltai Gáspárnak s utóbb a kolozsvári templomnak tulajdonában volt.

A könyv: *Divi Ambrosii Episcopi Mediolanensis omnia opera. Parisiis 1539.* 2. r. 558 l.

A négy bordásan készült, csúcsíves reminiscenciákat mutató ízléses renaissance, réz sarokpántos és kétkapcsos préselt bőrkötésű mű mindenben a XVI. századi német könyvkötés ismertető jeleit mutatja. Első táblájának szallagalaku, vízszintes, keskeny belső síkján ott van benyomva egykori nevezetes tulajdonosa neve:

C · A · S: H · E · L · T: T · R · A · N · S:

azaz: *Casparus Helt, Transilvanus*

Heltai nevéről éppen csak nem rég írták meg, hogy semmi köze sem volt a Szebenmegyei Heltau (Nagydisznód) nevéhez, hanem tulajdonkép csak a *Helt* név elmagyarosodása.[2] Azonban azt is tudjuk, hogy Heltai a wittenbergi egyetem anyakönyvébe még Casparus Heltensis Transylvanusnak írta be magát.

E könyvtáblán a szavak végén levő kettőspontok rövidítést jelentenek s így arra engednek következtetni, hogy Heltai e könyvet még akkor szerezte és köttette, midőn nevét latinos képzéssel is használta, tehát midőn a wittenbergi egyetemen tanult.

[1] Egy másik XVII. századi latin műhöz kötve érdekes XVII. századi magyar verseket s köztük egy Lupul vajdáról szóló, eddig ismeretlen rövid históriás éneket találtam.

[2] Trócsányi Zoltán: Heltai Gáspár nevéről. Magyar Nyelv 1915. 76—77. Fejtegetéseihez és példáihoz hozzátesszük, hogy pl. Kolozsvár város 1564-i számadáskönyveiben Heltai nevét egyetlen lapon *Heltt, Helth, Hellth* és *Helht* alakban olvashatjuk.

Ezt a feltevést támogatja a kötés német ízlésén kívül a Transilvanus jelző használata is. Mert Heltainak erdélyi voltát nem Erdélyben, hanem inkább azon kívül kellett hangsulyozni és külön feltüntetni.

A kötet metszésének tintával jegyzett XVII. századi felírata aztán Heltai könyvének további sorsáról is útbaigazit. A felírat ez: *Opera D.* · *Ambrosii* | *Pos. Cathed.* | *Saxon Co* | *losuar* | G. | Kiegészítve: Opera Divi Ambrosii. Possidet cathedralis Saxonicalis Colosvariensis. Magyarul: Szent Ambrus müvei. A kolozsvári szász főtemplom tulajdona.

A könyv tehát Heltai Kolozsvárra jövetele után, talán éppen Heltai adományából kerülhetett a kolozsvári Szent Mihály templom szép könyvtárába. A kötet metszésére jegyzett G. betű a kötet könyvtári jelzése. Ebből viszont némileg a könyvtár XVI. századi állományának tekintélyes számára és rendezettségére lehet következtetni.

Arra, hogy a könyv mikor került ki a kolozsvári Szent-Mihály templom könyvtárából és hogyan jutott az Apor-könyvtárba, nincsen adatunk. Azonban lehetőnek tartjuk, hogy a buzgó katholikus br. Apor-család valamelyik tudományszerető tagja, mint pl. br. Apor Péter vagy még később br. Apor kolozsvári plébános olvasásra vitte magával s ezek valamelyikének halálával maradt az érdekes könyv az Apor-könyvtár más becses darabjai között.

*Kelemen Lajos.*

**A középiskola reformja.** A lapok Jankovich Béla kultuszmininiszter nyilatkozatát közlik, melyet a középiskolák reformja ügyében tett. Tudvalevő, hogy ez a kérdés sokat és intenziven foglalkoztatta nemcsak a szakköröket, hanem az egész magyar közvéleményt is a háború előtt. A háború természetesen háttérbe szorította ezt a kérdést is, de úgy hallottuk, hogy a miniszter szorgalmasan foglalkoztatta az egész idő alatt a közoktatási tanácsot s a reform nagyjában készen is lenne, csupán az időt nem tartják alkalmasnak a közzétételre. A miniszter nyilatkozatának lényege nem új, már ismételten hallottuk tőle. Csak a gyökeres reformtól vár javulást. A különböző középiskolákat a németországi reálgimnáziumok mintájára ohajtaná átszervezni. Ez az iskola a németet már az első osztályban kezdené, a latint a harmadikban, a görögöt az ötödikben. Kivánatosnak tartja, hogy minden fiú és leány, aki a gimnáziumot, reált, kereskedelmit vagy polgárit végzi, legyen szóban és írásban föltétlen ura a német nyelvnek, sőt ismerje a német irodalmat is. Helyet kapnának a hazai nemzetiségi nyelvek is; előnyomulnának a természettudományok és alaposabban taníttatnék a történelem — a magyar a világtörténelem kereteibe illesztetnék. A számtan gyarapodna a gimnáziumban s veszítene a reálban. A reform közelítne a polgári iskolához, melynek tanterve a 4 alsó osztályban nagyjában megegyeznék a középiskola tantervével. A reform a háború után lépne életbe.

A miniszter nyilatkozata élénk érdeklődést keltett s különösen a német nyelvre és irodalomra vonatkozó kijelentései sok ellenmondást hívtak ki. A kérdés még nincs annyira megérlelt alakban előttünk, hogy hozzászólhatnánk.

**Tanárok családi pótléka.** A Dunántúli Prot. Lapban (36. sz.) olvassuk: „A dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület legközelebb tartott közgyűlésén 8000 K-t szavazott meg a tanárok családi pótlékára, melyből minden tanár valamennyi gyermeke után 200 koronát kap fejenként. Dicséretet érdemel a nemes egyházkerület áldozatkészsége."

**A népiskolák megnyitása.** A közoktatásügyi miniszter rendeletet bocsátott ki a népiskolák megnyitása tárgyában. A rendelet szerint olyan városokban és községekben, hol az iskolák felső osztályai és az ismétlő tanfolyamok működését semmi sem akadályozza, a rendes tanításnak az egész iskolai éven át folynia kell. Amely iskolákban korlátozott működéssel folyik a tanítás az I—III. osztályokban, ott, hol tanító és tanterem rendelkezésre áll, szintén egész éven át kötelesek tanítani. Felmentést adhat az iskolaszék a 9 éves és ennél idősebb tanulóknak, ha igazolják, hogy mezőgazdasági, ipari, háztartási vagy hadi célokat szolgáló munkálatoknál szükség van rájuk. Ez a felmentés szeptembertől november közepéig és április közepétől junius végéig eső időre eshetik. Egészen kivételes esetekben november közepétől április közepéig is adható felmentés. Az iparos tanonciskolákban is legkésőbb szept. 15-én meg kell kezdeni a tanítást. A tanoncoknak az iskolába járás alól való felmentése ügyében külön rendelet intézkedik.

**Iskolafalva.** A Budapesti Hirlapban olvassuk Várady István nagyváradi tanító szép gondolatát. Ajánlja, hogy a kárpáti falvak felépítéséből a magyar tanárság és tanítóság is vegye ki a maga részét. Ha minden egyes tanuló csak két fillért ad, ez már 70000 korona. Ha pedig iskolánként csak 5 K-t számítunk, akkor 120000 korona gyűl össze. Ebből pedig egy 200 házas községet fel lehetne építeni. A falu neve *Iskolafalva* lenne. Nagyváradon az eszmét felkarolták, értekezletet tartottak s elhatározták, hogy országos akciót indítanak.

**Dr. Zöller Frigyes** szászországi ev. lelkész a pozsonyi ág. ev. teológiai intézethez azzal a kéréssel fordult, hogy avat-e a teológia licentiatussá vagy doktorrá s ha igen, milyen feltételek mellett? A háború folyamán támadt az a gondolata, hogy magyar teológián avattassa magát doktorrá. Igen mély hatást gyakorolt rá a németek, magyarok és osztrákok hűséges összetartása s a németekkel szemben nálunk megnyilatkozó meleg és benső rokonszenv. „Miután engem ugyanily érzelmek töltenek el a magyar nemzet iránt, nagy megtiszteltetésnek venném és egész életemen át a nagy időkre való fenséges emlékeztetésnek tekinteném, ha magyar teol. fakultás avatna licentiatussá vagy teol. doktorrá." A tanári kar őszinte örömmel és köszönettel fogadta a meleg rokonszenv kifejezését, hasonlóval viszonozta, de a kérelmet sajnálatára nem teljesíthette, mivel az akadémiának nincsenek fakultási jogai. (Ev. Lap. 1915. 31. sz.)

**Vaszary Kolos meghalt.** Szeptember 9-én temették el Magyarország volt hercegprímását a keszthelyi temető kápolnájából. Egyszerű sorsból emelkedett

fel erre a nagy méltóságra, melynek terheit, fényét alig birta elviselni, előnyeit nem használta, nem élvezte. Tiszta, nemes jellemű, tudós és istenes férfi volt. Nemes egyszerűségű alakja sokáig élni fog a magyar közélet emlékezetében.

**Petri Elek a dunamelléki ref. egyházkerület új püspöke.** Majdnem egyhangu választással lett Baksay utódja. Erdélyi származású, a budapesti ref. egyházközség lelkésze, az egyházkerület főjegyzője volt. E minőségében szerzett érdemeit ismerte el egyházkerülete, midőn majdnem egyhangulag választotta püspökké.

**A csonka katonák jövője.** A honvédelmi miniszter a sebesült, csonka katonák egy részét kereskedőkké vagy kereskedelmi tisztviselőkké akarja kiképezni s különféle vállalatoknál elhelyezni. Budapesten négy kereskedelmi tanfolyam nyílik meg, amelyekben béna tiszteket, altiszteket és katonákat oktatnak. Az első tanfolyamba beléphetnek azok, akiknek érettségi bizonyítványuk van. Ezek egy hónapi kurzus után felső keresk. iskolai érettségi bizonyítványt kapnak. A második tanfolyamba azok, akik a középiskola négy osztályát elvégezték. A harmadik kurzus négy hónapig tart és a legénységi állománybelieket képezi ki segédhivatali kezelőtisztekké. A negyedik szintén négy hónapos tanfolyam, gyakorlati irányu és tényleges kereskedőket nevel. A tanfolyamokat kereskedelmi szaktanárok és kereskedők fogják vezetni.

**Püspöki lemondás.** Gyurátz Ferenc, a dunántúli ág. ev. püspök, aggkorára s az ezzel járó gyöngeségre való hivatkozással lemondott állásáról; a közgyűlés kérésére azonban a háború végéig megmarad állásában. A „*Prot. Egyházi és Iskolai Lap*“ így kommentálja az esetet: „Akkor volna Gyurátz püspök lépése nagyjelentőségű, ha iskolát csinálna, t. i. a fáradt vezérek nevöknek, egyéniségöknek még nagyobb dicsőségére önként átadnák helyüket a munkabíróknak. Csakhogy ezt alig merjük remélyleni is! Az erőszakkal való eltávolítás, akármennyi figyelemmel és gyöngédséggel történik is, sok félreértéssel, megbántással, a dologhoz nem is odatartozó lamentációkkal van egybekötve annyira, hogy nem kivánatos, hálátlan kötelesség egyesek és testületek számára is.“ A *Ref. Szemle* a közelmúltnak nem egy agg kálvinista püspökére és esperesére gondolva azt mondja, „hogy igazán híjával vagyunk ennek a lelki nagyságnak, mely pedig az illető személyiség nagyságát kétségtelenül csak emelheti és az egyházi élet számára sokszor kiszámíthatatlanúl nagy előnyt jelent. A puritán kálvinista jellemből kiveszni indult ez ősi, nemes vonás. Pedig Mózes ott volt a legnagyobb a Nébó hegyén, amikor félreállva szemlélte népe diadalát.“

**Amerikai magyarok.** Az amerikai magyar lapok lázas izgalommal tárgyalják a kérdést, hogy a háború után tömegesen hazajöjjenek-e vagy továbbra is künn maradjanak. Hát csak jöjjenek egytől-egyig, mert a munkabírók sorait erősen megritkította a háború s ezeket nekik kell kipótolniok. Most minden egyesre kétszeres, háromszoros munka vár, mert a munkának egy

pillanatra sem szabad megállania, hanem lázas sietséggel kell folynia a béke napjaiban is, hogy azt a jó hírt és becsülést, amit vitéz katonáink a harctereken megszereztek a nemzetnek, továbbra is megtartsuk, sőt, ha lehet, gyarapítsuk a béke munkájával.

**A konstantinápolyi egyetemen** két magyar tanszéket létesítettek a magyar nyelv és irodalom és az uralaltáji összehasonlító nyelvészet számára, melyeket magyar tudósokkal fognak betölteni. Íme a háború egyik eredménye, melynek nagyfontosságú következményei bizonyára nem fognak elmaradni.

**A harmadik német hadikölcsön.** Tudvalevőleg 12 és fél milliárd márka eredménnyel záródott le. Ez az eredmény a főhadiszálláson találta Vilmos császárt, aki szept. 24-én a porosz kultuszminiszterhez a következő sürgönyt intézte: „Amint hallom, a harmadik hadikölcsönre való jegyzések fényes eredményéhez a tanítók és tanulók tevékenysége örvendetes módon járult hozzá. E meglepően nagy sikert méltányolva, köszönetemet akarom kifejezni a tanuló ifjúsággal szemben s ezért elrendelem, hogy a birodalmi iskolákban a holnapi napon szüneteljen a tanítás.“ Vilmos császár ismeri a gyermeki lelket, tudja mivel lehet neki örömöt szerezni s a német népoktatás színvonala mellett megengedheti, hogy minden nagyobb jelentőségü háborús mozzanatra egy-egy napot szüneteljen a tanítás.

**A harmadik magyar hadikölcsönre** a felhívások kibocsáttattak. Erre a célra áldozni nemcsak legelsőrendü hazafiúi kötelesség, hanem jó üzlet is. Nagy nemzeti érdek, hogy a harmadik felhivásnak eredménye ne csak ne legyen kisebb a két elsőénél, hanem azokat meghaladja. Akinek nélkülözhető pénze van, lehető legjobban kamatoztatja és hazafias dolgot müvel, ha hadikölcsönt jegyez.

**Dr. Barabás Ábel síremléke.** Boldog emlékü kartársunk halála alkalmával koszorúmegváltás címen gyűjtést indítottunk egy síremlék felállítására. E célra a mai napig következő adományok folytak be: A kolozsvári unitárius főgimnázium tanári kara 50 kor., Hegedüs Gyula és neje 20 kor., Lőwi testvérek 20 kor., Weiss Jenő népfelkelő főhadnagy 20 kor., Gerstner István dohánygyári igazgató 20 kor., Telekyné Barabás Piroska 20 kor., Barabás István 20 kor., Barabás Ilona 15 kor., Kovács Kálmán és neje 14 kor., Kelemen Lajos, Hidegh Mihály, Vári Albert, dr. Gál Kelemen, dr. Varga Béla, Kócsi Andor, Engel Rudolf, Fekete Pál, dr. Gergely Sámuel, Ürmösi Károly, Csifó Salamon, Gyulay Árpád, Árkosi dr. Kiss Ernő, Barabás Sándor, Pap Domokos 10—10 kor., Singer József 6 kor., Uzoni Imre, Nussbaum Jenő, Bede János, Kriza Sándor 5—5 kor., Batiz Dénes 2 kor., Breiner Viktor 1 kor. *Összesen 378 korona.* Midőn e kegyes adományokért az igazgatóság hálás köszönetét kifejezzük, egyben kérjük megboldogult társunk ismerőseit, barátait és tisztelőit, hogy e célra szánt adományaikat alúlírotthoz (Kolozsvár, unitárius kollégium) küldeni sziveskedjenek. *Dr. Gál Kelemen*, igazgató.